

64379C

АНТОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУР СХОДУ

Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові.

Упорядкування, вступна стаття та примітки доктора історичних наук професора А. КОВАЛІВСЬКОГО

643790

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1961

ВИВЧЕННЯ СХОДУ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ТА ХАРКОВІ У XVIII—XX ВІКАХ

Харків ні за складом свого населення, ані за географічним становищем не мав таких сприятливих умов для розвитку в ньому сходознавства, як, скажімо, нинішня столиця Татарської АРСР Казань. У XVIII ст. представники східних народів траплялись тут одиницями. З 40-х років XIX ст. в Харкові з'являється постійна колонія караїмів, які мали тут тютюнові фабрики. У 1877 році їх налічувалося вже 525 осіб¹. У 1866 році татар та турків було 38 осіб, а вірмен тільки 24. Збільшення кількості тих і других спостерігається після російсько-турецької війни 1877—1878 років. Так, 1897 року в Харкові було 760 татар, 56 турків та 468 вірмен. У їхніх руках в значній мірі зосереджувалася торгівля садовиною та випікання хліба. Центром вірменської колонії в Харкові був Вірменський провулок².

На Греківській вулиці жило чимало греків. Ще до Жовтневої революції була в Харкові й деяка кількість китайців, переважно мандрівних торговців, що ходили з клунками китайських тканин з дому в дім. До китайської революції 1911—1912 років вони дивували населення своїми довгими косами — знаком покори китайців владі маньчжурської династії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вірменське населення в Харкові значно зросло за рахунок втікачів із західної, турецької, Вірменії. За переписом 1926 року їх було 2994³. Тоді в Харкові діяла вірменська школа та клуб. За тим же переписом у 1926 році в Харкові мешкало 1633 татари⁴. Це були службовці, робітники, почасти дрібні торговці. У 1926 та 1927 роках до міської ради було обрано п'ять представників від татарського населення. У Харкові діяла татарська школа, де вчилось 150 учнів, дитячий садок на 25 дітей, а в приміському селищі Комарівці — дитячий будинок на 30 дітей. У місті працював також татарський клуб. Усі ці установи обслуговували 10—15 педагогів. Підручники та інші книжки одержували в достатній кількості з Татарської АРСР⁵. Один час після Жовтневої революції в Харкові

¹ Наскільки постійна була ця колонія, видно з того, що в 1893 році караїми збудували в Подільському провулку кам'яну кенасу. Однак у 1897 році їх було лише 207 осіб. Див. Д. І. Багалеї та Д. П. Миллер. *Історія города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905)*, том II, X., 1912, стор. 137.

² З кінця XIX віку вірмени мали свою церкву на Гоголівській вулиці, а татари з початку XX віку — мечеть. Див. там же, стор. 145.

³ Центральне статистичне управління СРСР. *Всесоюзний перепис людності 1926 року*. Т. XII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Національність, рідна мова, вік, письменність. М., 1929, стор. 310—311. Табл. VI, Б., Харків.

⁴ Там же.

⁵ А. Сафаров. Про татарів на Україні, ж. «Східний світ», 1928, № 3—4, стор. 208—211.

була й певна кількість китайців, переважно робітників та кустарів. У 1926 році їх було 66 (в тому числі тільки 4 жінки), але згодом число китайців збільшилось. Між іншим, вони організували в той час трудову артілю «Кантонська комуна».

З представників інших східних народів у Харкові в 1926 році було: греків — 447, караїмів — 287, грузинів — 245, турків — 46, айсорів — 40, персів — 38, корейців — 19 (з них тільки 2 жінки) ¹.

Після утворення в 1926 році Всеукраїнської асоціації сходознавців під час першого річного з'їзду її вітали представники харківських східних «колоній», а саме: від китайських робітників Сан Фу, від корейців видатний революціонер Пак Ін Мук, від вірмен М. Д. Попов, від татарської колонії міста Харкова Таймасов². Окремі освічені представники цих «колоній» брали участь у сходознавчій роботі в Харкові, викладали на курсах східних мов, у Сходознавчому технікумі та Науковому інституті сходознавства, а також перекладали художні твори зі східних мов (наприклад, Г. Наморадзе, А. Сафаров) або допомагали в цій роботі як консультанти.

«Окраїнне» становище, так би мовити, форпоста «на межах Азії» Харків займав порівняно недовго, саме у другій половині XVII та першій половині XVIII віків. Тоді часті руйнівничі напади кримських татар давали відчуття це становище в повній мірі. Особливо сильні були вони в 1680 та 1691 роках, коли татари пограбували і спалили найближчі околиці Харкова, а також райони Чугуєва та Змієвова. Після припинення цих нападів та заселення степової смуги Харків перестав бути «українським дальнім городом», як його названо в одному документі XVII віку³, а перетворився на одне з внутрішніх міст Російської держави, яка просувала свої володіння все далі на південь, до самого Кавказу. Проте польський історик Л. Яновський відзначає, що й на цей час університет у Харкові був одним з найбільш посунутих на схід університетів Європи ⁴.

Правда, серед поселенців степів, безпосередньо в околицях міста і далі на південь, жили й представники народів східного походження. Так, ще в XVII віці й до кінця XVIII віку в Чугуєві жило близько 1000 калмиків, що служили у війську. Пізніше вони злилися з місцевим населенням. Ще на початку XIX віку в районі теперішнього Мелітополя жили ногайці, життя та побут яких були описані в 1816 році харківським професором А. Дегуровим. До представників східних народів слід зарахувати також і меотійських греків⁵, що прибули з Криму у 80-х роках XVIII віку й заселили велику округу на березі Азовського моря навколо заснованого ними міста Маріуполя (нині Жданов). Половина з них і зараз розмовляє татарською мовою. Друга половина, правда, має у вжитку особливу галузь грецької мови, яка, проте, далеко відійшла від мови населення Греції і містить у собі чимало слів східного походження ⁶.

¹ Всесоюзний перепис людності 1926 року, т. XII, стор. 310—311, табл. VI.

² Річний з'їзд Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. Офіційна частина. Протоколи з'їзду. Привітання й доповіді, ж. «Східний світ», 1927 р., № 2, стор. 49—50.

³ Вираз взято з «чолобитної» мешканців Харкова цареві Олексію Михайловичу в 1657 році. Д. І. Багалій. Історія Слобідської України, Х., 1918, стор. 234.

⁴ Dr. Lu dwik Ja now ski. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805—1820). Nakładem Akademii Umiejętności. Kraków, 1911, стор. 1.

⁵ Від назви Меотійського моря, як «понтійські греки» — від Понтійського моря.

⁶ Див. С. Ялі. Греки в УРСР. Харків, 1931; Т. Н. Чернышев. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты, Перьомайского района, Донецкой области. (Исторический очерк и морфология глагола). Под редакцией А. А. Белецкого. Изд-во Киевского ун-та, 1958.

Близькість східних народів та зв'язки з ними відбивались у побуті населення Харківщини й Слобожанщини протягом XVII—XVIII віків. Так, в ужитку козаків слобожанських полків, особливо старшини, було чимало східних речей. Наприклад, за реєстром майна харківського полковника Ф. В. Шидловського, в його господарстві були такі речі з Близького Сходу: чотири рушніці («пищалі») турецькі (одна з них з золотим карбуванням, зі станком яблуневого дерева, із срібними «обіймищами»), лук турецький з білими рогами й зеленою кибіттю¹, шабля грецької роботи, три ножі турецької роботи, чотири турецьких казани, декілька килимів перських та турецьких, пасок шовковий турецький, малиновий, з трав'яним візерунком, по його кінцях — золото й срібло з різними шовками. З далекосхідних речей — ніж з позолоченими піхвами китайської роботи й китиця бунчужна червоного китайського шовку. Такого ж роду речі були і в іншій слобожанської козацької старшини².

Цікаво відзначити, що серед речей полковника Ф. В. Шидловського були й прибори для пиття кави, яка ввійшла у вжиток на Україні ще з часів Богдана Хмельницького³.

Безперечно, що серед населення Слобідської України, зокрема Харкова, було поширене практичне знання татарської мови. Але наукове вивчення Сходу в Харкові треба пов'язати з славнозвісним Харківським колегіумом, його викладачами й вихованцями.

Колегіум був заснований у Белгороді в 1722 р. спочатку як середня школа при Белгородській єпархії, але вже в 1726 р. переведений до Харкова. Статут колегіуму був наданий йому в 1734 р. За характером викладання наук Харківський колегіум значно виходив за межі духовного освітнього закладу, особливо після того, як у 1765 р. в ньому були створені додаткові класи з викладанням «світських» наук — німецької та італійської мов, математики, фізики, географії, архітектури, малярства, креслення, історії, інженерної справи, артилерії та геодезії. Крім того, поміж викладачами колегіуму й серед його учнів було чимало осіб світського походження. Грецьку мову та етику один час викладав філософ, поет і видатний педагог Г. С. Сковорода. Харківський колегіум мав неабияке значення не тільки для України, але й для Росії. Він був відомий і за кордоном⁴.

Початок вивчення Сходу в колегіумі слід пов'язати з ім'ям основоположника цього учбового закладу Єпіфанія Тихорського. Це була людина «военного», тобто козацького, походження. Тихорський закінчив єдину на той час вищу школу на Україні — Київську Могилянську академію і був єпископом белгородським у 1722—1731 роках⁵. Помер він 2 липня 1731 р. й перед самісінькою смертю, у червні того ж року, подарував бібліотеці своєї улюбленої школи книгу, яка містить переклад більше як на 100 мов одного й того ж тексту, а саме — молитви «Отче наш». На титульній сторінці цієї книги латинською та німецькою мовами написано, що її видали Йоганн Ульріх Краузен, міщанин та гравер по міді в Аугсбурзі та Йоганн Христоф Вагнер, друкар з того ж міста, і що

¹ Основна дерев'яна частина лука.

² Д. И. Багалей. История Харькова за 250 лет. Т. I, 1905, стор. 495, 496. 500 та ін.

³ Див. далі: Антологія, 66, прим. 11.

⁴ Про Харківський колегіум див. А. С. Лебедев. Харьковский коллегіум, как просветительный центр Слободской Украины до учреждения Харьковского университета. М., 1886. Тут на стор. 49—50, прим. 2, є докладна попередня бібліографія.

⁵ А. С. Лебедев. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности (по архивным документам). Х., 1902, стор. 21—38. Д. И. Багалей. История Харькова за 250 лет, т. I, 1905, стор. 393. В обох роботах подано портрет Єпіфанія та його автограф.

це «найновіше» видання книги¹. Рік видання не зазначений, але книга, певно, видрукувана десь на початку XVIII ст.²

На титульній сторінці нашого примірника є напис про те, що книга була подарована колегіуму Єпіфанієм саме в червні 1731 року³. Далі, на сторінці 13, є також звичайна відзнака бібліотеки колегіуму: *Ex Bibliothecae Collegii Charkoviensis*.

Книга ця стояла на науковому рівні свого часу. Тексти перекладів на різні мови дано, переважно, за допомогою кліше. До текстів, писаних не латинським шрифтом, додано латинські транскрипції («*Lectio*»). При цьому здебільшого вказано авторів перекладів та транскрипцій, або друковані видання, звідки ці переклади взято. Інколи даються досить докладні зауваження, а в деяких випадках вміщено два переклади на ту ж мову, але різних перекладачів. Комплекс мов у цілому розташований за континентами. Але в цих загальних межах складачі намагались згрупувати матеріал за спорідненими мовами. Збірці передую загальний огляд усієї системи розподілу мов, а також абетковий показчик їхніх назв.

Зрозуміло, що азійські мови, а також споріднені з ними африканські займають у книзі видатне місце. Ось їхній огляд.

I. Азійські та орієнтальні. А. Єврейська та споріднені діалекти.

1. Єврейська, письмом: а) іудейським (*judaico*), б) самаритянським.
2. Халдейська. 3. Сирійська, письмом: а) естрангело, б) звичайним (*vulgato*)⁴. 4. Арабська. 5. Ефіопська: а) вчена (*erudita*), б) народна (*vulgaris*)⁵. В. Перська. С. Турецька. Татарська. D. Вірменська. E. Грузинська. F. Малайська. G. Малабарська. H. «Брахманська»⁶. I. Китайська: а) мандаринська, б) інша (*Alia*). K. Формозька (*Formosaria*)⁷. L. Японська (*Japanica*)⁸. M. Сіамська.

II. Африканські та південні. А. Ефіопська — див. азійські мови. B. Коптська. C. Ангольська (*Angolana*), D. Меліндська (*Melindana*—?), E. Абіссінців біля Гоа (*Abessinorum in Samaga prope Goam*)⁹. F. Мадагаскарська. Далі йдуть мови європейські, американські, або Нового Світу, й, нарешті, штучні мови. В абетковому показчику названі для повноти також бенгальська та монгольська мови, але в книзі їх немає.

Така була, оскільки нам відомо, перша в Харкові «сходознавча» книга, позначена певною датою.

Чи студіював цю книгу Єпіфаній особисто, сказати не можна, але пізніше в колегіумі вона читалась. Так, на її сторінках до деяких зразків слов'янських мов є пізніші пояснення в дужках, як-от: стор. 13 — *Carnorum* — (Черногорцевъ), стор. 19 — *Slavonica caractere Hierony-*

¹ *Oratio Dominica Πολυγλωττος και πολυμορφος* nimirum plus centum linguis, versionibus aut characteribus, reddita et expressa. Editio novissima. — Das ist: Das Gebet des Herrn oder Vater Unser, in viel Sprachen und Schreib-Arten, nemlich in mehr als hundert Sprachen, Übersetzung und Schrifften verfasst und vorestellt. Die letzte Edition. — Verlegt von Johann Ulrich Krausen, Burgern und Kupfferstechern in Augsburg. Das übrige durch Johann Christoph Wagnern, Buchdruckern daselbst. — Примірник Центральної наукової бібліотеки (далі ЦНБ) ХДУ, шифр РК (підкісна книга), № 219066.

² У зверненні до читача складач говорить, що перше видання книги здійснене в Лондоні 1700 р.

³ *Hic Liber applicatus est ab Epiphania Episcopo Bilogrodensi et Oboianensi Bibliothecam Collegii Charkoviensis Anno 1731. Mense Junio.*

⁴ Старосирійським та несторіанським письмом.

⁵ Цебто геєз та амгарська.

⁶ Санскрит.

⁷ Мова основних мешканців Тайваня, письмо — латинськими літерами.

⁸ Для мов японської та в'єтнамської (*Cocincinensis*, *Tungkingensis*) залишено місце, але зазначено, що дати їх не було можливості.

⁹ Мова Коморських островів.

погум—(Глаголитсколь). До речі, слов'янські мови дані в цій книзі досить докладно. Поряд з польською (Polonica), чеською (Bohemica), лужицькою (Lusatia) дано зразки таких південнослов'янських мов: Dalmatica, Croatica, Servica, Carnogum. Текст останньої, за визначенням славіста М. Ф. Наконечного, має виразні ознаки словінської мови. Ані української, ані російської немає, бо їх замінює церковнослов'янська. Так, в абетковому покажчику стоїть: «Moscovitica, vid. Russica», а «Russica» розглядається як слов'янська, писана кирилицею. Латинська транскрипція наведеного тут церковнослов'янського тексту мову дуже спотворює, але все ж передає російську вимову.

У 1734 р. до бібліотеки Харківського колегіуму влилось велике зібрання книг іншого видатного діяча того часу — Стефана Яворського, відомого аматора книг. Однак сходинкованих серед них не було. Це стане зрозумілим, коли зважити на обсяг інтересів її колишнього власника¹. У 1769 році чимало книг подарував колегіуму Самуїл Миславський. У тому ж році був зроблений каталог бібліотеки колегіуму, який дає яскраве уявлення про широту інтересів її читачів². Як звичайно для того часу, переважна більшість наукових праць, що зберігалися в бібліотеці, була написана латинською мовою. Але є й книги російські, українські (писані нашою тодішньою книжною мовою) та польські. В каталозі вони розташовані за мовами, а далі за форматом, після чого нумерація йде приблизно за абеткою. Латинських книг налічується 1567, українських та російських — 181, польських — 142. Усього 1890 книг, а додавши 70 книг, подарованих Самуїлом Миславським, — 1960. Отут і вражає досить значна кількість серед них видань, що так чи інакше стосуються Сходу.

Сюди перш за все належать словники східних мов: 1) Словник семи мов — єврейської, халдейської, сірійської, самаритянської, ефіопської, арабської та перської, складений Едмундом Кастелло і виданий у 1660—1669 роках в Лондоні двома томами³. 2) Словник турецько-арабсько-перський у двох томах, виданий у Відні 1675 року⁴. 3) Словник восьми мов, складений А. Калепіні. Бібліотека колегіуму мала і старіше, базельське видання цього словника 1584 р. і два примірники пізнішого — 1705 року⁵. 4) Словник латинсько-турецько-арабсько-перський, без зазначення автора й року⁶. Треба відзначити також турецьку граматику, видану ін-фоліо у Відні в 1680 році⁷, тобто незадовго до розгрому турків під Віднем Яном Собеським у 1683 році.

Щодо східних текстів, то тут перш за все слід відзначити такі капітальні для свого часу видання, як «Лондонська поліглотта» 1657 року на мовах єврейській (з самаритянським варіантом), халдейській, сірійській, латинській, арабській, ефіопській та перській в шести томах⁸;

¹ С. И. Маслов. Библиотека Стефана Яворского. К., 1914.

² Харківський філіал Центрального історичного архіву УРСР. Фонд 692, № 2145.

³ In folio. № 7—8. Lexicon heptaglotton hebraicum, chaldaicum syriacum, samaritanum, aethiopicum, arabicum et persicum auctore Edmundo Castello. Londini, 1660 [1669.—А. К.].

⁴ In folio. № 501—502. Lexicon Turcico-Arabico-Persicum, T. 1, 2. Viennae, 1675

⁵ In folio. № 493. A. Calepini dictionarium octolingvarum. Basileae, 1584 та № 494, 495 — Basileae. 1705. Перше видання цього словника (Женева, 1578) мало сім мов.

⁶ In folio. № 503. Onomasticon Latino-Turcico-Arabico-Persicum.]

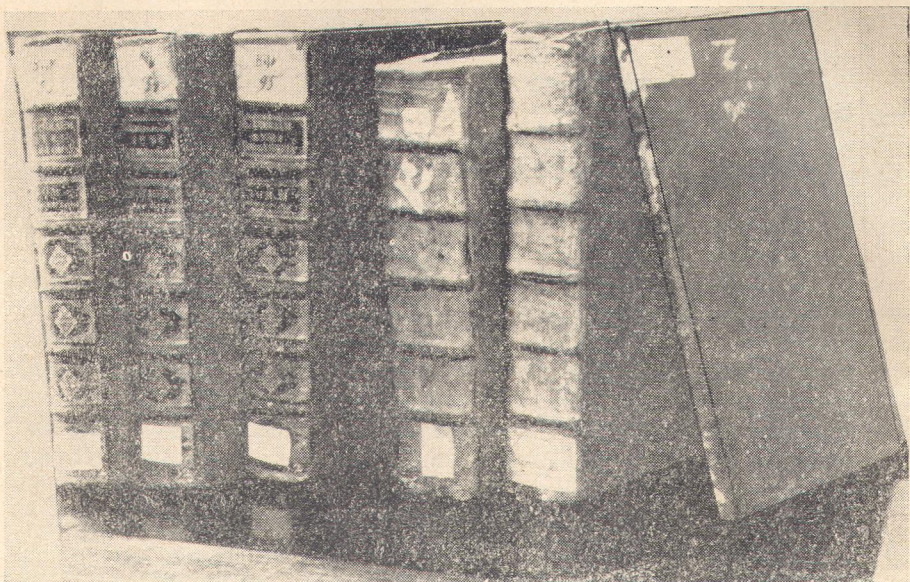
⁷ In folio. № 529. Grammatica Turcica, Viennae, 1680.

⁸ In folio. № 1—6. Biblia polyglotta complectentia textus originales hebraicos, cum Pentateucho samaritano, chaldaicos, graecos, interpretum chaldaicae, syriacae, latinae vulgatae, arabicae, aethiopicae, persicae, in six tomos auctore Briano Waldono. 1657 [1654—1657].

«Лейпцігська поліглотта» 1750 р. Христіана Рейнекціуса мовами єврейською, грецькою, латинською та німецькою в трьох томах¹.

Прекрасним бібліографічним оглядом свого часу була *Bibliotheca hebraea* відомого гебраїста Йоганна Христофора Вольфа (1683—1739), видана чотирма томами у Гамбурзі в 1715—1733 роках².

Що стосується географії країн Сходу, то в бібліотеці Харківського колегіуму знаходимо значний матеріал. Так, у згаданому каталозі 1769 року відзначено: 1) Йоганн Баптист Гофам. Універсальний словник з

Деякі сходознавчі книги з бібліотеки Харківського колегіуму XVIII віку. Найдавніша з них, перша праворуч, подарована колегіуму в 1731 році.

історії, географії, хронології, поезії та філології, в двох томах (Базель, 1677)³. Той же словник у виданні 1683 року, там же⁴; повніше, лейденське видання 1698 року у чотирьох томах⁵ та ще пізніше видання все-світнього атласа того ж автора (Нюрнберг, 1716)⁶. Нарешті, зовсім новий для того часу Географічний атлас усіх країн світу в 41 карті (Берлін, 1753)⁷.

З акта 1782 року про передачу бібліотеки новому завідувачому можна бачити, що бібліотека Харківського колегіуму мала ще подарований Самуїлом Миславським атлас, в якому було багато карт сусідніх з Україною східних країн. Карти його містили: «Шар земноводний», Європу, Азію, Африку, Америку, «Вместе Турцию, Россию и Польшу», «Поль-

¹ In folio. № 9—11, *Biblia S. quadrilingua hebraico-graeco-latino-germane auctore Christiano Reineccio*, Lipsiae, [1750].

² In quarto. № 299—302. *Wolfij Bibliotheca hebraica*. Hamburgi. T. 1—1715; т. 2—1722; т. 3—1727; т. 4—1733.

³ In folio. № 510—511. *Hofmanni Lexicon universale historico-geographico-chronologico-philologicum*. T. I—II. Basileae, 1677.

⁴ In folio. № 512—513. Basileae, 1683.

⁵ In folio. № 514—517. *Lugduni Batavorum*, 1698.

⁶ In folio. № 572. *Atlas novus terrarum orbis, imperia, regna et status exactos tabulis, geographicis demonstratus. Operâ Joan. Baptistae Hofmanni*. Noribergae, 1716.

⁷ In folio. № 473. *Atlas geographicus. Omnes orbis terrarum regiones in 40 et una tabulis exhibens*. Berolini, 1753.

шу, Молдавию и Венгрию», «Крым с около лежащими местностями», У 1782 році цей атлас був уже загублений¹.

Зручний географічний компендіум становила собою «Загальна географія» Бернгарда Варена, видана у Кембріджі 1681 року².

З історичних праць чималий матеріал по Сходу містили огляди історії Візантії та видання старих візантійських істориків, наприклад Анни Комніної. Далі—«Огляд подій східної історії від початку світу», виданий у Франкфурті-на Майні 1587 року³, а також «Східна хроніка», видана у Парижі в 1651 році⁴.

Особливо треба відзначити наявність у бібліотеці Харківського колегіуму двох примірників книги польською мовою, яка зветься «Алькоран» і була видана в Чернігові 1683 року⁵. Гадаю, що це полемічний твір відомого українського письменника XVII віку, ректора Києво-Могилянської академії Іоаннікія Галятівського «Алкоран Магомета», який витримав кілька видань у 80-х роках XVII ст. саме в Чернігові.

По ідеології Індії та Далекого Сходу маємо три книги ін-кварти. Перша з них, присвячена догмам буддизму, видана у Франкфурті в 1741 році⁶. Друга, про буддійську мораль, мала у двох лейпцігських виданнях—1712 та 1719 рр.⁷. Нарешті, в каталозі книг колегіуму значиться книга «Про китайські ритуали відносно Конфуція та померлих предків», видана у Відні 1701 р.⁸.

Є підстави гадати, що чимало книг бібліотеки Харківського колегіуму зберігається досі у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету, де є десятки тисяч старих видань XVII, XVI і навіть XV віків. На жаль, відсутність у ЦНБ наукового каталога або хоча б скільки-небудь повного реєстру цих видань робить відповідну перевірку дуже важкою. Деякі сходознавчі книги з написом *Ex libris Bibliothecae Collegii Charkoviensis*, виявлені при реєстрації фондів ЦНБ, частково вказані і в каталозі колегіуму 1769 року, частково там не названі,—отже, були придбані колегіумом пізніше.

Із згаданих вище східних словників у ЦНБ маємо латинсько-турецько-арабсько-перський *Onomasticon* (in folio № 503)⁹, який, виявляється, містить також і німецькі переклади слів. Титульного листа немає. У передмові автор говорить, що мав на увазі видати словник навесні 1683 року, але не встиг цього зробити.

Дуже цікавий турецький словник з екслібрисом Харківського колегіуму, але він не значиться в каталозі 1769 року. Це великий том (другий) ін-фоліо без титульної сторінки, що починається з арабської літери «айн»¹⁰. Чи зберігся у ЦНБ перший том, невідомо. Словник містить,

¹ Харківський філіал Центрального історичного архіву. Фонд 692, № 1250. Репорт о приеме библиотеки Харьковского Коллегиума познии учителя Сильвестра Лебединского 12 сентября 1782 г.

² In octavo maiori. № 46. Bernhardi Vareni. Geographia generalis. Cantabrigiae, 1681.

³ In folio. № 472. Historia rerum Orientalium gestarum ab Exordio mundi. Frankofurti ad Ma-e, 1587.

⁴ In folio. № 570. Chronicon Orientale. Parisiis, 1651 (Та ж книга у ЦНБ ХДУ РК, № 197626).

⁵ Libri polonici. In-quarto. № 3. № 4. Alkoran machometów. W Czernihowie, 1683. ✓

⁶ In quarto. № 50. Buddaei institutiones theologiae dogmaticae. Francofurti, 1741.

⁷ In quarto. № 51, 52. Buddaei institutiones theologiae moralis. Lipsiae, 1712. Те ж — 1719 року.

⁸ In octavo maiori. № 133. De ritibus Sinensium erga Confucium philosophum et progenitores mortuos. Augustae Vindobonae. 1701.

⁹ ЦНБ, РК (рідкісна книга), № 219113.

¹⁰ ЦНБ, РК, № 219075.

крім турецьких, багато арабських та перських слів, що ввійшли до старої літературної турецької мови. Турецькі слова дано також у транскрипції, з турецькою фразеологією та перекладом на латинську, німецьку, італійську, французьку та польську мови. Є у ЦНБ також словник семи мов Е. Кастелло (Лондон, 1659) ¹. Це, мабуть, той самий примірник, що зазначений у каталозі колегіуму, так само як і «Лондонська поліглотта» 1654—1657 років ². Але звичайного «Ex libris» колегіуму на цих виданнях немає.

Тим часом цю ознаку приналежності колегіуму мають три великих томи ін-фоліо творів Єфрема Сіріна, виданих у Римі в 1737—1743 роках за редакцією двох Ассемані ³, з сирійським оригіналом та латинським перекладом. Шкода, що в ЦНБ досі не знайдено трьох останніх томів цього видання, бо вони містять найбільш цікаві віршовані твори «сирійського співця» IV віку.

Те, що цих книг немає в каталозі колегіуму 1769 року, не значить, що вони були придбані пізніше. У каталозі немає і згаданого вище збірника перекладів на 100 мов, хоча на ньому не тільки є екслібрис колегіуму, але й напис про його пожертву від 1731 року. Дальші дослідження фондів відділу рідкісної книги ЦНБ, порівняння їх з каталогом 1769 року, виявлення екслібрисів колегіуму тощо безперечно приведуть до значного розширення наших відомостей про цю цікаву харківську бібліотеку XVIII віку.

Пигання про те, в якій мірі діячі колегіуму використовували східні фонди бібліотеки, потребує окремого вивчення. Двоє з них, без сумніву, це робили. По-перше, Лаврентій Кордет. Він народився в 1720 році, походив з «військового стану», тобто з козаків, учився в Київській академії. У Харківському колегіумі він викладав спочатку риторичу й поетику, далі у 1758—64 роках був професором філософії, займав посаду профекта й, нарешті, у 1770—1775 роках — ректора. Помер він у 1781 році.

Л. Кордет, людина талановита й широкоосвічена, прекрасний оратор, не міг ужитися з єпархіальним начальством, через що його не раз звільняли з колегіуму. Коли на початку 1765 року його позбавили посади викладача філософії, Григорій Сковорода у своєму листі (з села Довжик, від 18 квітня 1765 р.) до тодішнього ректора Іова Базилевича виступив на захист Л. Кордета і просив відновити його на посаді. При цьому він дав високу оцінку його ерудиції, зокрема в питаннях економіки та географії, а «о философских его subtilностях, даже до четвертого неба проникающих, нег чего уже и говорить!» ⁴.

Про обсяг інтересів Л. Кордета свідчить реєстр книг його власної бібліотеки тих часів, коли він був ректором колегіуму ⁵. В ній 215 назв. Тут знаходимо статті з французької «Енциклопедії», листування Вольтера, комедії Мольєра, посібники з логіки та філософії Ф. Х. Баумейстера, чимало книг з фізики, політичної економії й, нарешті, географії. Географічна література стосується багатьох країн світу — Японії, Північної Америки та Мексики включно; є в її списку твори славнозвісного на той час німецького географа А. Ф. Бюшінга, також описи Оренбурзького

¹ ЦНБ, В. VI
223

² ЦНБ, РК, №№ 473754, 473755.

³ ЦНБ, РК, №№ 473409, 473456, 473410. Sancti patris nostri Ephrem Syri opera omnia quae extant graecae, syriacae, latine, in sex tomos distributa. Romae, T. I — 1737; т. II — 1740; т. III — 1743.

⁴ П. М. Попов. З листування Г. Сковороди. Ж. «Радянське літературознавство», 1955, № 18, стор. 64.

⁵ Відділ рукописів-Інституту літератури Академії наук УРСР, ф. 20, ш. 13, інв. № 953: Частные записки, реестры и письма Лаврентия Кордета, № 3 (за 1776—1777 рр.), Реестр собственным книгам Харьковского коллегиума ректора Л. Кордета.

١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠
 ٢٠١
 ٢٠٢
 ٢٠٣
 ٢٠٤
 ٢٠٥
 ٢٠٦
 ٢٠٧
 ٢٠٨
 ٢٠٩
 ٢١٠
 ٢١١
 ٢١٢
 ٢١٣
 ٢١٤
 ٢١٥
 ٢١٦
 ٢١٧
 ٢١٨
 ٢١٩
 ٢٢٠
 ٢٢١
 ٢٢٢
 ٢٢٣
 ٢٢٤
 ٢٢٥
 ٢٢٦
 ٢٢٧
 ٢٢٨
 ٢٢٩
 ٢٣٠
 ٢٣١
 ٢٣٢
 ٢٣٣
 ٢٣٤
 ٢٣٥
 ٢٣٦
 ٢٣٧
 ٢٣٨
 ٢٣٩
 ٢٤٠
 ٢٤١
 ٢٤٢
 ٢٤٣
 ٢٤٤
 ٢٤٥
 ٢٤٦
 ٢٤٧
 ٢٤٨
 ٢٤٩
 ٢٥٠
 ٢٥١
 ٢٥٢
 ٢٥٣
 ٢٥٤
 ٢٥٥
 ٢٥٦
 ٢٥٧
 ٢٥٨
 ٢٥٩
 ٢٦٠
 ٢٦١
 ٢٦٢
 ٢٦٣
 ٢٦٤
 ٢٦٥
 ٢٦٦
 ٢٦٧
 ٢٦٨
 ٢٦٩
 ٢٧٠
 ٢٧١
 ٢٧٢
 ٢٧٣
 ٢٧٤
 ٢٧٥
 ٢٧٦
 ٢٧٧
 ٢٧٨
 ٢٧٩
 ٢٨٠
 ٢٨١
 ٢٨٢
 ٢٨٣
 ٢٨٤
 ٢٨٥
 ٢٨٦
 ٢٨٧
 ٢٨٨
 ٢٨٩
 ٢٩٠
 ٢٩١
 ٢٩٢
 ٢٩٣
 ٢٩٤
 ٢٩٥
 ٢٩٦
 ٢٩٧
 ٢٩٨
 ٢٩٩
 ٣٠٠
 ٣٠١
 ٣٠٢
 ٣٠٣
 ٣٠٤
 ٣٠٥
 ٣٠٦
 ٣٠٧
 ٣٠٨
 ٣٠٩
 ٣١٠
 ٣١١
 ٣١٢
 ٣١٣
 ٣١٤
 ٣١٥
 ٣١٦
 ٣١٧
 ٣١٨
 ٣١٩
 ٣٢٠
 ٣٢١
 ٣٢٢
 ٣٢٣
 ٣٢٤
 ٣٢٥
 ٣٢٦
 ٣٢٧
 ٣٢٨
 ٣٢٩
 ٣٣٠
 ٣٣١
 ٣٣٢
 ٣٣٣
 ٣٣٤
 ٣٣٥
 ٣٣٦
 ٣٣٧
 ٣٣٨
 ٣٣٩
 ٣٤٠
 ٣٤١
 ٣٤٢
 ٣٤٣
 ٣٤٤
 ٣٤٥
 ٣٤٦
 ٣٤٧
 ٣٤٨
 ٣٤٩
 ٣٥٠
 ٣٥١
 ٣٥٢
 ٣٥٣
 ٣٥٤
 ٣٥٥
 ٣٥٦
 ٣٥٧
 ٣٥٨
 ٣٥٩
 ٣٦٠
 ٣٦١
 ٣٦٢
 ٣٦٣
 ٣٦٤
 ٣٦٥
 ٣٦٦
 ٣٦٧
 ٣٦٨
 ٣٦٩
 ٣٧٠
 ٣٧١
 ٣٧٢
 ٣٧٣
 ٣٧٤
 ٣٧٥
 ٣٧٦
 ٣٧٧
 ٣٧٨
 ٣٧٩
 ٣٨٠
 ٣٨١
 ٣٨٢
 ٣٨٣
 ٣٨٤
 ٣٨٥
 ٣٨٦
 ٣٨٧
 ٣٨٨
 ٣٨٩
 ٣٩٠
 ٣٩١
 ٣٩٢
 ٣٩٣
 ٣٩٤
 ٣٩٥
 ٣٩٦
 ٣٩٧
 ٣٩٨
 ٣٩٩
 ٤٠٠
 ٤٠١
 ٤٠٢
 ٤٠٣
 ٤٠٤
 ٤٠٥
 ٤٠٦
 ٤٠٧
 ٤٠٨
 ٤٠٩
 ٤١٠
 ٤١١
 ٤١٢
 ٤١٣
 ٤١٤
 ٤١٥
 ٤١٦
 ٤١٧
 ٤١٨
 ٤١٩
 ٤٢٠
 ٤٢١
 ٤٢٢
 ٤٢٣
 ٤٢٤
 ٤٢٥
 ٤٢٦
 ٤٢٧
 ٤٢٨
 ٤٢٩
 ٤٣٠
 ٤٣١
 ٤٣٢
 ٤٣٣
 ٤٣٤
 ٤٣٥
 ٤٣٦
 ٤٣٧
 ٤٣٨
 ٤٣٩
 ٤٤٠
 ٤٤١
 ٤٤٢
 ٤٤٣
 ٤٤٤
 ٤٤٥
 ٤٤٦
 ٤٤٧
 ٤٤٨
 ٤٤٩
 ٤٥٠
 ٤٥١
 ٤٥٢
 ٤٥٣
 ٤٥٤
 ٤٥٥
 ٤٥٦
 ٤٥٧
 ٤٥٨
 ٤٥٩
 ٤٦٠
 ٤٦١
 ٤٦٢
 ٤٦٣
 ٤٦٤
 ٤٦٥
 ٤٦٦
 ٤٦٧
 ٤٦٨
 ٤٦٩
 ٤٧٠
 ٤٧١
 ٤٧٢
 ٤٧٣
 ٤٧٤
 ٤٧٥
 ٤٧٦
 ٤٧٧
 ٤٧٨
 ٤٧٩
 ٤٨٠
 ٤٨١
 ٤٨٢
 ٤٨٣
 ٤٨٤
 ٤٨٥
 ٤٨٦
 ٤٨٧
 ٤٨٨
 ٤٨٩
 ٤٩٠
 ٤٩١
 ٤٩٢
 ٤٩٣
 ٤٩٤
 ٤٩٥
 ٤٩٦
 ٤٩٧
 ٤٩٨
 ٤٩٩
 ٥٠٠
 ٥٠١
 ٥٠٢
 ٥٠٣
 ٥٠٤
 ٥٠٥
 ٥٠٦
 ٥٠٧
 ٥٠٨
 ٥٠٩
 ٥١٠
 ٥١١
 ٥١٢
 ٥١٣
 ٥١٤
 ٥١٥
 ٥١٦
 ٥١٧
 ٥١٨
 ٥١٩
 ٥٢٠
 ٥٢١

Collegij

que deponen que a las 12 horas de la noche,
cuando estaban en Bani, llegaron
a la casa de la familia de la que
era el hijo de la que se dice que
fue el hijo de la que se dice que

1877 - 1878
 1879 - 1880
 1881 - 1882
 1883 - 1884
 1885 - 1886
 1887 - 1888
 1889 - 1890
 1891 - 1892
 1893 - 1894
 1895 - 1896
 1897 - 1898
 1899 - 1900
 1901 - 1902
 1903 - 1904
 1905 - 1906
 1907 - 1908
 1909 - 1910
 1911 - 1912
 1913 - 1914
 1915 - 1916
 1917 - 1918
 1919 - 1920
 1921 - 1922
 1923 - 1924
 1925 - 1926
 1927 - 1928
 1929 - 1930
 1931 - 1932
 1933 - 1934
 1935 - 1936
 1937 - 1938
 1939 - 1940
 1941 - 1942
 1943 - 1944
 1945 - 1946
 1947 - 1948
 1949 - 1950
 1951 - 1952
 1953 - 1954
 1955 - 1956
 1957 - 1958
 1959 - 1960
 1961 - 1962
 1963 - 1964
 1965 - 1966
 1967 - 1968
 1969 - 1970
 1971 - 1972
 1973 - 1974
 1975 - 1976
 1977 - 1978
 1979 - 1980
 1981 - 1982
 1983 - 1984
 1985 - 1986
 1987 - 1988
 1989 - 1990
 1991 - 1992
 1993 - 1994
 1995 - 1996
 1997 - 1998
 1999 - 2000
 2001 - 2002
 2003 - 2004
 2005 - 2006
 2007 - 2008
 2009 - 2010
 2011 - 2012
 2013 - 2014
 2015 - 2016
 2017 - 2018
 2019 - 2020
 2021 - 2022
 2023 - 2024
 2025 - 2026
 2027 - 2028
 2029 - 2030
 2031 - 2032
 2033 - 2034
 2035 - 2036
 2037 - 2038
 2039 - 2040
 2041 - 2042
 2043 - 2044
 2045 - 2046
 2047 - 2048
 2049 - 2050
 2051 - 2052
 2053 - 2054
 2055 - 2056
 2057 - 2058
 2059 - 2060
 2061 - 2062
 2063 - 2064
 2065 - 2066
 2067 - 2068
 2069 - 2070
 2071 - 2072
 2073 - 2074
 2075 - 2076
 2077 - 2078
 2079 - 2080
 2081 - 2082
 2083 - 2084
 2085 - 2086
 2087 - 2088
 2089 - 2090
 2091 - 2092
 2093 - 2094
 2095 - 2096
 2097 - 2098
 2099 - 2100
 2101 - 2102
 2103 - 2104
 2105 - 2106
 2107 - 2108
 2109 - 2110
 2111 - 2112
 2113 - 2114
 2115 - 2116
 2117 - 2118
 2119 - 2120
 2121 - 2122
 2123 - 2124
 2125 - 2126
 2127 - 2128
 2129 - 2130
 2131 - 2132
 2133 - 2134
 2135 - 2136
 2137 - 2138
 2139 - 2140
 2141 - 2142
 2143 - 2144
 2145 - 2146
 2147 - 2148
 2149 - 2150
 2151 - 2152
 2153 - 2154
 2155 - 2156
 2157 - 2158
 2159 - 2160
 2161 - 2162
 2163 - 2164
 2165 - 2166
 2167 - 2168
 2169 - 2170
 2171 - 2172
 2173 - 2174
 2175 - 2176
 2177 - 2178
 2179 - 2180
 2181 - 2182
 2183 - 2184
 2185 - 2186
 2187 - 2188
 2189 - 2190
 2191 - 2192
 2193 - 2194
 2195 - 2196
 2197 - 2198
 2199 - 2200
 2201 - 2202
 2203 - 2204
 2205 - 2206
 2207 - 2208
 2209 - 2210
 2211 - 2212
 2213 - 2214
 2215 - 2216
 2217 - 2218
 2219 - 2220
 2221 - 2222
 2223 - 2224
 2225 - 2226
 2227 - 2228
 2229 - 2230
 2231 - 2232
 2233 - 2234
 2235 - 2236
 2237 - 2238
 2239 - 2240
 2241 - 2242
 2243 - 2244
 2245 - 2246
 2247 - 2248
 2249 - 2250
 2251 - 2252
 2253 - 2254
 2255 - 2256
 2257 - 2258
 2259 - 2260
 2261 - 2262
 2263 - 2264
 2265 - 2266
 2267 - 2268
 2269 - 2270
 2271 - 2272
 2273 - 2274
 2275 - 2276
 2277 - 2278
 2279 - 2280
 2281 - 2282
 2283 - 2284
 2285 - 2286
 2287 - 2288
 2289 - 2290
 2291 - 2292
 2293 - 2294
 2295 - 2296
 2297 - 2298
 2299 - 2300
 2301 - 2302
 2303 - 2304
 2305 - 2306
 2307 - 2308
 2309 - 2310
 2311 - 2312
 2313 - 2314
 2315 - 2316
 2317 - 2318
 2319 - 2320
 2321 - 2322
 2323 - 2324
 2325 - 2326
 2327 - 2328
 2329 - 2330
 2331 - 2332
 2333 - 2334
 2335 - 2336
 2337 - 2338
 2339 - 2340
 2341 - 2342
 2343 - 2344
 2345 - 2346
 2347 - 2348
 2349 - 2350
 2351 - 2352
 2353 - 2354
 2355 - 2356
 2357 - 2358
 2359 - 2360
 2361 - 2362
 2363 - 2364
 2365 - 2366
 2367 - 2368
 2369 - 2370
 2371 - 2372
 2373 - 2374
 2375 - 2376
 2377 - 2378
 2379 - 2380
 2381 - 2382
 2383 - 2384
 2385 - 2386
 2387 - 2388
 2389 - 2390
 2391 - 2392
 2393 - 2394
 2395 - 2396
 2397 - 2398
 2399 - 2400
 2401 - 2402
 2403 - 2404
 2405 - 2406
 2407 - 2408
 2409 - 2410
 2411 - 2412
 2413 - 2414
 2415 - 2416
 2417 - 2418
 2419 - 2420
 2421 - 2422

Chamaecyparis

краю, Сибіру тощо. Географія, особливо економгеографія, була улюбленим предметом занять Лаврентія Кордета, причому, крім своєї власної книгозбірні, викладач, префект і ректор колегіуму безсумнівно користувався також бібліотекою цього учбового закладу¹.

Щодо Г. С. Сковороди, то він, як відомо, мав почесну прозву мандрівного університету, а основоположник Харківського університету В. Н. Каразін надавав славнозвісному філософові великого значення в розвитку освіти місцевого краю, кажучи, що «ми під чубом та в українській свитині мали свого Піфагора, Орігена та Лейбніца»².

Хоча Г. С. Сковорода ціле життя мандрував по Слобожанщині, але він завжди був тісно пов'язаний з Харковом. У Харківському колегіумі він викладав з деякою перервою в 1759—1769 роках, отже, безперечно, був добре обізнаний і з бібліотекою цього учбового закладу і книгозбірнею свого приятеля Л. Кордета. Чимало історичних відомостей та переказів місцевих старих людей, зібраних спочатку етнографом Раїсою Сергіївною Данковською, а потім старанно перевірених та досліджених кандидатом філологічних наук доц. А. М. Ніженець, вказують на те, що постійним місцем перебування Григорія Сковороди в Харкові була хата на Лисій Горі по Чистоклітівській вулиці, № 5. З ім'ям філософа пов'язана також сусідня так звана чистоклітівська криниця. За місцевою легендою, начебто під час проїзду Катерини II через Харків у 1788 р. Г. Сковорода саме біля цієї криниці відмовився від посади придворного філософа цариці. Безперечно, він не раз мешкав у цій хаті й після того, як залишив колегіум³.

У 1958 році спеціальна, призначена Харківською міською радою експертна комісія, що складалась з архітекторів та інших компетентних осіб, установила, що основа цієї хати, її дубовий зруб за типом будови та сучасним станом належить не пізніше як до середини XVIII віку (акт від 30. VI 1958 р.).

Легенда зробила з Григорія Сковороди знавця стародавньої єврейської мови. Розповідали навіть, що він носив з собою біблію, написану цією мовою. Насправді ж Г. С. Сковорода завжди цитував біблію церковнослов'янською мовою, а коли й посилався на староеврейський текст, то підкреслював, що цитує його з чужих слів: «Сказуют, что в еврейском текстѣ, так: «В началѣ сотворил боги...»⁴.

Питання про єврейську мову у Г. Сковороди спеціально досліджував В. Іваницький⁵. Він налічує 32 згаданих у Г. Сковороди єврейських слова (26 з них — імена власні), а також розглядає два випадки, коли він безпосередньо й один раз невиразно посилається на єврейський текст біблії. Аналізуючи цей матеріал, В. Іваницький приходять до висновку, що Г. Сковорода знав єврейську мову досить мало і свої пояс-

¹ Відомості про Л. Кордета подано за згаданою статтею проф. П. М. Попова, де вказані джерела для дальшого вивчення діяльності цього видатного представника освіти на Україні XVIII віку.

² В. Н. Каразін. Письмо к издателю «Молодика» Бецкому, 2.III 1842 р. Лист цей був надрукований разом з листом Г. С. Сковороди у збірнику І. Є. Бецького «Молодик», т. 3 на 1844 р. Х., 1843 р., стор. 229—230. Передруковано: Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Изд-во Харьковского ун-та, 1910, стор. 913.

³ Р. Данковська. Про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди. «Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди», 1926, № 2—3, стор. 10—24.

⁴ Г. Сковорода. Израильский змій или картина, нареченная: день. Собрание сочинений Г. С. Сковороды с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича, т. I, СПб., 1912, стор. 371.

⁵ Віктор Іваницький. Жидівська мова у Г. С. Сковороди. «Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії ВУАН», кн. I (36. Істор. філолог. відділу, № 73), К., 1928, стор. 98—104.

нення єврейських слів, переважно імен, брав почасти з додатку до так званої Єлизаветинської біблії, де містились такого роду тлумачення, а почасти з інших подібних джерел. Більшість цих тлумачень походить від Філона Александрійського. Отже, за підрахунком В. Іваницького, 15 тлумачень єврейських слів у Г. Сковороди збігаються з тлумаченнями додатку до Єлизаветинської біблії, у 8 випадках вони наближаються до них, у трьох — розходяться з ними, й, нарешті, у 6 випадках пояснення Г. Сковороди у згаданому додатку відсутні.

Хата в Харкові, де жив Г. С. Сковорода.

Погоджуючись з тим, що Г. Сковорода був мало обізнаний з єврейською мовою, треба визнати, що це питання потребує дальшого вивчення. Уже з наведеного підрахунку В. Іваницького видно, що все ж мало не половину тлумачень єврейських слів Г. Сковорода брав таки не з додатку до згаданої біблії. Крім того, якщо 17 його пояснень з цим додатком збігаються, то це не значить, що вони звідти взяті, бо переклад звичайних слів сам собою може бути однаковий. Отже, Г. Сковорода міг просто пам'ятати значення єврейських слів хоча б з лекцій, які він чув у Київській академії. До речі, переклади цих слів він давав різними мовами, в тому числі й українською: «Сусанна слово єврейское, еллински κρίνον, римски lilium, славенски крынь, малороссийски лилія»¹.

У латинському листі до свого учня і друга М. Ковалінського з приводу філологічних занять Г. Сковорода висловлює думку, що, мовляв, слово «муза» походить з єврейської мови². По батькові Г. Сковорода писав себе «Варсава», даючи таке пояснення: «Вар, правдивѣ же Бар, есть слово єврейское, значит сын; Сава же есть слово сирское, значит субботу, покой, праздник, мир. И так Вар-сава, сын Савин, сын мира, так как Вар-иона есть сын голубицы»³. Тут, незважаючи на деяку плутанину зі словом «бар», яке походить з арамейської мови, видно, що Г. Сковорода все ж розрізняв єврейську та сірійську мови.

¹ Г. Сковорода. Брань Архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные Д. И. Багалеем. Х. 1894, стор. 212 другої пагінації, прим. 1.

² Там же, стор. 107 першої пагінації (лист 76). Посилання Г. Сковороди: Aug. Buch. in orat. festa 3, sub finem.

³ Г. Сковорода. Благодарный Еродий. Соч., 1894, стор. 217 другої пагінації, прим. 1.

Мені здається, що Г. Сковорода вивчав єврейську мову в Київській академії у Варлаама Лашевського, якого він не тільки вихваляє як письменника, але й згадує як викладача єврейської та грецької мов. Він відзначає також, що В. Лашевський був «предводителем в последнем исправлении библии»¹. Пізніше, однак, Г. Сковорода, певно, не мав нагоди поновлювати свої знання, хоч і продовжував цікавитись тлумаченням єврейських слів, збираючи відповідний матеріал скрізь, де тільки міг його знайти. Тим часом твори свої він писав по далеких селах та пасіках. Отже, коли він хотів послатись на якийсь текст з єврейської мови, пам'ять йому могла зраджувати. Таким шляхом, мені здається, виникла і його перевернена фраза з книги Буття: I, 1. Не пам'ятаючи тексту, Г. Сковорода, мабуть, звернувся по допомогу до якогось знайомого «письменного» єврея. Той у свою чергу забув, як по-староєврейському «небо», й поставив слово з ідіш — «гіммел». Звідси й постало у Г. Сковорода таке: «Я Гиммел, вѣ я Гарец»². Ясно, що єврейського тексту він не мав під рукою.

Значно цікавішим від цих філологічних питань є, так би мовити, філософський інтернаціоналізм Г. Сковорода, що стосувався й народів Сходу. Мандрівник, який так любив свій рідний край, навчав, що мудрість є в усіх країнах і в усіх народів світу.

У своєму педагогічному діалозі «Притча, нареченна Єродій» Г. Сковорода в образі Мавпи висміює поверхову освіту та моду цвенькати на різних мовах. Мавпа вітається таким чином: «Радуйся! Мир тебе! Χαίρε! Салам али кюм!...» У примітці Г. Сковорода пояснює, що «Χαίρε есть поздравление еллинское — радуйся! Салам — турецкое, славенски: мир да будет тебѣ!». Співрозмовник Мавпи Черногуз (Єродій), речник автора, насмішкувато відповідає тим же: «Бон-жур! Кали имера! День добрый! Gehorsamer Diener! Дай бог, радоваться! Salve...». У примітці говориться, що «Бон-жур французское добрый день! Кали имера грецкое, то же»³. До речі, зимова «Калі імера» показує, що в останньому випадку Г. Сковорода мав на увазі новогрецьку мову, з якою також знайомились у Харківському колеґіумі.

Мавпа запитує Черногуза, чи навчив його батько «ученому ли коему или шляхетному языку?...», на що той відповідає: «Да мнѣ и сіе невѣдомо: кто есть ученый, а кто то шляхетный язык»⁴.

Дія відбувається в Африці, де живе Мавпа, причому її родички «в модѣ при дворѣ у Марокского владѣльца», а син там пажем і йому «государь жаловал золотую табакерку»⁵.

Особливо цікавий з погляду східних інтересів Г. Сковорода його твір «Розмова про премудрість: Мудрість та Людина»⁶. Проф. П. М. Попов присвятив йому спеціальне дослідження⁷. Він цілком слушно вважає, що в цьому творі Г. Сковорода маємо «перші в українській літературі принципово важливі висловлювання про Китай і китайський народ». Звичайно, це не була у нас перша згадка про Китай вза-

¹ Г. Сковорода. Брань Архистратига Михаила со сатаною. Соч., 1894, стор. 211 другої паґін., прим. 2.

² Г. Сковорода. Израильський змії. Собр. соч., т. I, 1912, стор. 371. Слово «кѣ», що стоїть у друкованому тексті цього видання, є хибно прочитане редактором «вѣ» — сполучник «та».

³ Г. Сковорода. Притча, нареченна Єродій. В ней разглагольствует обезьяна со птенцом Єродіевым о воспитании. Собр. соч., т. I, 1912, стор. 461.

⁴ Там же, стор. 463.

⁵ Там же, стор. 476.

⁶ Г. Сковорода. Разговор о премудрости: Мудрость и Человѣк. Соч., 1894, стор. 293—294.

⁷ Павло Попов. Григорій Сковорода про Кигай. «Вітчизна», 1958, № 4, стор. 163—171.

галі. П. М. Попов відзначає ряд таких згадок в українській літературі XVII—XVIII віків, згадує українську релігійну місію до Китаю та літературу про цю країну, звідки Г. Сковорода міг дізнатися про неї.

Дійсно, відомості про Китай за тих часів були досить значні. Глава російського посольства в Китаї в 1675—1678 рр. Микола Спафарій-Мілеску, молдаванин грецького походження, був добре відомий і на Україні¹. Учасник переговорів з Китаєм у Нерчинську 1689 р., Андрій Білобоцький, що добре володів латинською мовою, не міг бути, як член московського посольства, католиком подібно до єзуїтів Т. Парейра та Ф. Жербійона, які виступали з китайського боку. Отже, він був, напевне, пов'язаний з Києвом². Крім того, членами першої російської духовної місії в Китай, що прибула до Пекіна в 1716 р., були українці на чолі з митрополитом Іларіоном Лежайським. Він помер у 1717 році, але його учні залишилися у Пекіні. Щодо названого вірша Г. Сковороди, то, на думку П. Попова, він був написаний у 60—70-х роках XVIII ст., коли Г. Сковорода найбільше працював над питаннями поетики й викладав її у Переяславському та Харківському колегіумах.

Однак, враховуючи наведені вище дані про бібліотеку Харківського колегіуму, можна з певністю сказати, що увага до Китаю й особливо деяке уявлення про китайську філософію виникли у Г. Сковороди саме в Харківському колегіумі, де він, мабуть, читав згадану вище книгу про Конфуція та мав розмови про географію й філософію з Леонтієм Кордетом³. Гадаю, що діалог Мудрості з обмеженою дурнуватою людиною відбиває якусь реальну розмову Г. Сковороди або Л. Кордета з кимсь із «стовпів» колегіуму. Це потверджує і гострий тон, яким кінчається ця розмова. Оскільки вірш, певне, створений Г. Сковородою під час його викладання в Харківському колегіумі, то писав він його, мабуть, у хаті біля чистоклітівської криниці, де в той час мешкав. Ось та частина цього вірша, яка нас цікавить:

Разговор о премудрости: Мудрость и человек⁴

Чел. Скажи, живеш ли ты и в Хинских сторонах?

М. Уже мнѣ имя там в других стоит словах!

Ч. Так ты и в варварских вѣтъ сторонах живѣош?

М. Куда ты мнѣ, друг мой, не лѣпую поѣош!

¹ Г. І. Константи́н вважає його за першого російського китаїста. Gh. J. Constantin. Mikolaj Milescu (Spathary), pierwszy rumuński orientalista turkolog i pierwszy rosyjski sinolog. «Przegląd orientalistyczny», 1959. № 1(29), стор. 48—54.

² П. Т. Яковлев. Первый русско-китайский договор 1689 года. М., 1958, стор. 128, 130 (прим. 1), 170, 171, 185, 217.

³ В ЦНБ ХДУ є велика книга про Конфуція та стародавню китайську філософію взагалі, понад 500 сторінок ін-фоліо, ще XVII в.: Confucius Sinorum philosophus, sive scientia sinensis latine exposita. Parisiis, 1687 (ЦНБ. РК № 459006). Написана вона знавцями Китаю, вчсними місіонерами на чолі з Філіппом Купле. У ній подано також хронологічний огляд історії Китаю від 2952 р. до н. е. до 1683 р. н. е., наводяться статистичні дані про Китай, взяті з китайських джерел, та досить добра як на той час карта цієї країни. На жаль, можна майже з певністю сказати, що наш примірник не належав бібліотеці Харківського колегіуму. Але Г. Сковорода міг ознайомитися з цим твором, наприклад, у Київській Академії.

⁴ Рукопис цього твору зберігається в Москві: Державна бібліотека ім. В. І. Леніна. Збірка Румянцевського музею, 1491, арк. 118—119. Перші рядки цього тексту подаємо за фототипією із згаданої статті П. Попова (стор. 166), решту — на підставі виправленого за оригіналом тексту, наведеного там же (стор. 165), порівнюючи, проте з текстом у виданні: Г. Сковорода, Соч., 1894, стор. 293. Оскільки вимова творів Г. Сковороди викликає суперечки, рукопис залишаю без змін, відкинувши лише кінцевий «ъ». Так передано тексти творів Г. Сковороди і в «Антології української поезії», 1957, том І, упорядкований академіком Максимом Рильським, стор 71—74.

Вѣтъ без мене, друг мой, одной чертъ не быть,
И как же мнѣ, скажи, меж хінцами не жить!
Где ночь и день живѣтъ, где дѣто и весна,
Я правлю это всѣо с моим етцем одна.

Ч. Скажи-ж, кто твой отец? Не гнѣвайсь на глупца...

М. Познай вперјод меня, познаеш и отца.

Ч. А с хінцами ты как обходишься, открой?

М. Так точно, как и здѣсь: смотрю, кто мой, то мой!

Ч. Там толко вѣтъ одны погибіе живут?

М. Сестра вам это лжет: так точно, как и тут!

Ч. А развѣ есть сестра твоя?..

М. Да! У меня

Сестра моя родна́, как точно ноч у дня,

Ч. И лжет она всегда? Хотя одной роднѣ?

М. Вѣтъ одного отца, но дѣти не однѣ!

Ч. Зовут же как?..

М. Ей сто имен. Она

Однак, у росіян есть Бѣзтолковщина.

Ч. С рогами ли она?

М. Дурак!

Ч. Иль с бородой?

Иль в клубукъ?..

М. Ты врьош! Она войдѣот и в твой

Состав, если хотиш.

У 1787 році Г. Сковорода знов згадує Китай, показуючи широчінь своїх географічних знань. У творі «Вдячний Єродій» Черногуз (Єродій) каже, що його батько «от сея думы (що люди й «мода» є те саме.— А. К.) далечае, нежели китайская столица от португальскія»¹. Відомий молдавський письменник і вчений, вихованець Харківського університету Олександр Хиждеу (1811—1872) у своїй праці про Г. Сковороду 1835 р. передає слова з якогось невідомого нам твору філософа про те, що, мовляв, внутрішній мир може знайти собі кожна людина: і турок «и красным луком китаец обвешен»².

Тут ми бачимо певну аналогію до «Розмови Мудрості та Людини». Якщо дане місце дійсно належить Г. Сковороді, то такого китайця він, мабуть, бачив десь у Харкові абошо. Однак належність цих слів Г. Сковороді сумнівна.

У своїх творах Г. Сковорода охоче звертався по приклади й до Індії. Правда, матеріал у нього був невеликий і невідомо звідки він його брав. Так, в одному з листів до свого учня М. Ковалінського він порівнює мудреця з індійською комахинею, яка збирає золоті зерна в гірських печерах³. У другому латинському листі до того ж М. Ковалінського, кажучи про якогось «скорпіона», що має намір його «ужалити», Г. Сковорода згадує про один засіб, уживаний в Індії проти жаління скорпіонів, про який він чув років десять перед тим⁴. У творі Г. Сковороди, «Кільце. Дружня розмова про душевний спокій» головний співрозмовник Григорій, що висловлює погляди автора, щоб припинити метушню й безладні запитання своїх гостей, розповідає їм індійську «байку», яку він чув ще хлопчиком від «знайомого персіанина». В опсвіданні гово-

¹ Г. Сковорода. Соч., 1894, стор. 467 другої пагінації.

² А. Хиждеу. Гр. Сав. Сковорода. Историко-критический очерк, ж. «Телескоп», 1835, XXVI, стор. 160—161. Також П. Попов. Згадана стаття, стор. 167.

³ Г. Сковорода. Соч., X., 1894, стор. 64 (лист 25-й).

⁴ Те ж видання, стор. 100 (лист 70-й).

ряться про те, як декілька чужоземців мандрували по Індії. Г. Сковорода дає оповідання символічне тлумачення, але інтерес його до Індії та згадка про знайомого перса мають, безперечно, автобіографічний характер¹.

У XVIII ст. в Харкові, у колегіумі, досить добре вивчали класичну грецьку мову. Викладав її, між іншим, і Г. Сковорода. Але знання грецької мови було не тільки засобом для вивчення християнської або античної літератури. З його допомогою встановлювали зв'язок і з тодішніми греками в Туреччині, і поза її межами. У Центральній науковій бібліотеці ХДУ збереглося шість примірників цікавого підручника старовірської мови, написаного грецькою мовою в Женеві в жовтні 1760 р. й надрукованого того ж року в Лозанні. Автор книжки не називає себе, але присвячує її цілому ряду високих достойників грецької церкви в Туреччині, — з одного боку, патріархам, з другого, також менш значним особам у Бухаресті та Яссах. Це вказує на те, що він, мабуть, був грек з Молдавії. Щоб віддати деяку шану й туркам, він згадує в одному місці турецьку приказку: «Діяти властиво мужам». Для нас особливо цікаві написи на цих книгах про те, що автор подарував десять примірників з них Харківському колегіуму в березні 1768 року².

Крім класичної грецької мови, у Харківському колегіумі практично вивчали й новогрецьку розмовну мову. Для цього студенти їздили на практику до міста Ніжина, де тоді була стара досить значна грецька колонія.

Іван Котляревський теж дуже добре знав цих греків, а також і поширену тоді турецьку назву Середземного моря — Біле море (Ak deniz):

Се гречкосії проскіноси,
Із Біломор'я все пендоси,
З Мореа, Дельта, Кефалос... («Енеїда», IV, 125, 5—7).

У колегіумі вчився, між іншим, Микола Іванович Гнедич (1784 — 1833), який пізніше не тільки став відомим перекладачем «Іліади» з старогрецької мови, але й переклав з новогрецької мови на російську «Воєнний гімн греків» відомого поета-революціонера К. Рігаса³ й деякі народні грецькі пісні. Він уславився також тим, що у своїх власних творах виступав проти колоніального поневолення (див., наприклад, його твір «Перуанець к испанцу», написаний ще в 1805 році).

Таким чином, в освічених колах Харкова, особливо в Харківському колегіумі, у XVIII віці ще до заснування Харківського університету помітно певне зацікавлення Сходом. Варто зазначити, що сам основоположник університету В. Н. Каразін, відомий винахідник та агротехнік, пропагував **китайський** молотильний коток. Виступаючи уже в січні 1816 року на загальних зборах заснованого ним Філотехнічного товариства з річним звітом, він, між іншим, розповідав про споруджену ним восени 1815 р. «українську клуню», де хліб у снопах сушився за допомогою «центрального опалення». Далі В. Н. Каразін продовжував: «Молотіння буде провадитись у тій же клуні, навколо її печі, китайським

¹ Собр. соч. Г. Сковороды, т. I, 1912, стор. 249—250. Див. також: О. І. Білецький. Іван Франко і індійська література. Філологічний збірник Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, № 9, 1956, стор. 6.

² Collegio Charkoviensi decem exempla. Auctor. 5/16 Martii 1768.

³ Костянтин Рігас (1757—1798) підняв повстання проти турків і був ними розстріляний. Переклад М. І. Гнедича був зроблений у 1821 р. під впливом тодішнього грецького повстання.

котком. Цяя, найпростіша з усіх, молотильна машина, що її справжній китайський малюнок я маю честь Вам тут подати, вживається цим працюючим та майстерним народом, мабуть, більше тисячі років, через що не підлягає ніякому сумніву її придатність». В. Н. Каразін при цьому зазначав, що згаданий китайський коток уже знайшов застосування в деяких місцях південної Італії. Як видно, він показав членам Товариства також китайський малюнок цього знаряддя¹.

Заснування в 1805 р. Харківського університету, створюючи умови для широкого розвитку науки в різних її галузях, в той же час повинне було дати вихід і згаданому зацікавленню Сходом, яке спостерігалось в Харкові ще у XVIII ст. Справа в тому, що новий університет був вищим учбовим закладом не тільки Слобідської України, але, поряд з Дерптським (Тартуським), Казанським та Вільнюським університетами, мав перетворитись в один із значних наукових центрів величезної держави, яка простяглась до меж Монголії та Китаю. Керівники університету це добре розуміли. Так, Вчена рада словесного факультету, приймаючи 18 березня 1811 року за поданням проф. А. А. Дегурова постанову про викладання тюркських мов («татарських наречій») та особливо маньчжурської, підкреслювала, що це робиться «*tum propter relationes Imperii Rossici cum Sinensi Imperio, quam propter litterarum et antiquitatum sinensium*»².

Статут університету, що діяв з 1804 до 1835 року, давав для таких заходів цілковиту можливість. На словесному факультеті поміж шести кафедр була спеціальна кафедра східних мов. Першим викладачем їх був Йоган Готтфрід Барендт, запрошений ще 12 жовтня 1803 р. на посаду професора-ад'юнкта цієї кафедри. Про його походження та освіту немає ніяких відомостей. В усякому разі він не був лютеранським пастором у Харкові, ані до, ані після запрошення на викладацьку роботу в університет³. Таким чином, уже з 1805 року в Харківському університеті почались лекції по сходознавству. Й. Г. Барендт читав граматику стародавньої єврейської мови за підручником Дідерікса⁴ та курс «філології східних мов». Він також перекладав з оригіналу псалми. Однак 5 грудня 1805 року⁵ Й. Г. Барендт помер.

У 1811 р. словесний факультет прийняв згадану вище постанову про викладання тюркських мов та маньчжурської. Це була перша в Росій-

¹ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Изд. Харьковского ун-та, Харьков, 1910, стор. 291 (Отчет Филотехническому обществу правителя его дел, Каразина. Читано 16-го генваря 1815 года).

² «Так через зв'язки Російської імперії з Китайською, як задля китайської літератури та старожитностей». Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Под редакцией М. Г. Халанского и Д. И. Багалеева. Х., 1908 (далі скорочено: Ист.-фил. фак.), стор. 6.

³ З відкриттям університету кількість лютеранів у Харкові збільшилась. Й. Г. Барендт був обраний лютеранською громадою на проповідника й виступав з казаннями по неділях та святах, починаючи з 1804 р. Ніякої плати він за це не одержував. Пастор приїжджав з Полтави. Див.: *Kurze Geschichte der Evangelisch-deutschen Kirche und Gemeinde zu Charkow nach dem Archive dieser Kirche vorgefundenen Quellen, Zusammen-gestellt von Prof. Alex. Döllner. Charkow, 1880, стор. 7—8, 134.*

⁴ *Hebräische Grammatik für Anfänger von J. C. Diedericus. Lemgo. In der Me-jerschen Buchhandlung. 1782.* Це було нове видання за редакцією та доповненнями W. F. Hezel'a. В ньому, між іншим, наводяться паралелі з арабської мови, навіть приклади з Корану. В одному примірнику в ЦНБ ХДУ (№ 277645) на полях зроблено численні старі помітки німецькою мовою; серед них подаються арабські паралелі.

⁵ А. П. Рославский-Петровский. Об ученой деятельности Харьков-ского университета в первое десятилетие его существования. «Журнал Министерства народного просвещения» (далі ЖМНП), 1855, № 87, стор. 4.

ській державі спроба поставити в університетську програму вивчення будь-якої далексхідної мови¹. Вибір саме маньчжурської мови, замість китайської, пояснюється тим, що вона не така важка. У постанові факультету з цього приводу сказано, що маньчжурська мова запроваджується через «велику користь, яку може принести навчання цієї мови для політичних та торговельних зв'язків Росії зі східними народами, — на цю мову перекладені стародавні літолиси Китаю, й можна сподіватись за її допомогою розшукати ще невідомі європейцям скарби китайської ученості, — тим самим університет може набути собі великої честі й слави»².

Тим часом, поки Харківський університет шукав і не знаходив спеціаліста по маньчжурській мові, до Харкова в 1811 році приїхала людина, що цілком могла б взятись за викладання принаймні арабської мови й семітської філології. Це був Х. Ф. Роммель. Німець за походженням, він ще з дитячих років під керівництвом свого батька вивчав стародавню єврейську мову, а також познайомився з арабською, пізнав, як він сам зазначив, «величезне багатство цієї невичерпної мови». Він був учнем відомих семітологів А. Т. Гартмана (в Марбурзі) та І. Г. Ейнгорна (в Геттінгені). Його дослідження «Опис Аравії у Абиль-фіді» дістало добру оцінку славнозвісного арабіста Сільвестра де Сасі (1758—1838).

Отже, Х. Ф. Роммель був би цілком відповідним кандидатом для викладання східних мов в університеті. Однак він, пробувши в Харкові п'ять років — з 1810 до 1815, працював в університеті тільки на кафедрі стародавньої літератури. У своїх спогадах Х. Ф. Роммель писав, що, даючи згоду їхати до Харкова, він мав на увазі глибше увійти в життя нової країни; він цікавився також Кавказом, де мріяв побувати пізніше. Про життя Харкова та Харківського університету Х. Ф. Роммель написав цікаві спогади, де також згадує дещо пов'язане зі Сходом, наприклад, докладно описує проїзд через Харків грузинської царівни та зустріч її з харків'янами³.

Х. Ф. Роммель залишив помітний слід в історії Харківського університету як філолог-спеціаліст з античності. Причина, з якої він не викладав також і арабської мови, як дехто гадає, полягала в тому, що в той час Х. Роммель був занадто захоплений своєю основною спеціальністю. Та й самий переїзд його до Харкова, мовляв, був пов'язаний тільки з тим, що в 1810 р. Наполеон захопив рідну його країну — Гессенське герцогство. Отже, коли Наполеон був остаточно подоланий, Х. Ф. Роммель поспішив повернутись на батьківщину⁴. Проте Л. Яновський правильніше пояснює виїзд Х. Ф. Роммеля за кордон посиленням у Росії реакції⁵.

З приєднанням до Росії Криму, а потім Грузії та інших країн Кавказу усталились адміністративні, торговельні й культурні зв'язки Харкова з цими на той час досить віддаленими країнами. Тим часом за уні-

¹ В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2-е, Л., 1925, стор. 271.

² «Харьковский сборник», № 3, 1883, стор. 140.

³ Спогади Х. Ф. Роммеля спершу вийшли німецькою мовою у збірнику Бюса у «Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen» (Leipzig, 1854, стор. 421—600) під назвою «Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit». Російською мовою — вперше «Южный сборник», Одесса, 1859, № 9—11, потім у Харкові — «Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Х. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете». Х., 1868.

⁴ Про перебування Х. Роммеля у Харкові, крім згаданих його спогадів, див. Ист.-фил. фак., стор. 150—151 та И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 74.

⁵ L. J a n o w s k i. Згадана праця, стор. 148.

верситетським статутом 1804 р., що діяв до 1835 р., Харківський університет не тільки мав деяку внутрішню автономію, але очолював учбові справи величезної округи, до якої входили також згадані південні країни. Університет завідував усіма світськими учбовими закладами цієї округи й посилав своїх професорів, як «візиторів» для контролю над ними. Це впливало і на розвиток сходознавства. Так, один з професорів університету, француз за походженням, А. А. Дегуров, що займав кафедру всесвітньої історії, за час своїх інспекторських поїздок зібрав цікаві матеріали про ногайських татар і написав про них видану в університеті 1816 р. книгу, яка містить цінний фактичний матеріал¹.

У наступному 1817 р. Харківський університет видав словник іноземних слів, куди були включені й слова східного походження: «Новый и полный толкователь слов славянских, греческих, латинских, немецких, итальянских, французских, жидовских, турецких и др., употребляемых в российском языке» (Харьков. В университетской типографии, 1817). Терміном «жидовские» визначалися староеврейські слова, він не мав жодного одіозного значення. Ось приклад пояснення «турецьких» слів: «Алкоран — закон турецкой, написанной их пророком Магомедом» (стор. 121).

Наскільки уважно ставилися в Харківському університеті до сходознавчих наук, видно вже з того, що в 1806—1809 рр. було придбано єврейський шрифт з цифрами та календарними знаками, а в 1812—1814 рр. — «татарський шрифт з прикрасами, наголосами та цифрами»².

У 1812 р. (17 січня) на урочистому зібранні, присвяченому сьомим роковинам відкриття університету, проф. В. О. Райт виголосив промову «Дух літературної культури Сходу та Заходу», а на ще більш урочистому зібранні 25 грудня 1814 року з приводу остаточної перемоги над Наполеоном — промову на тему «Схід»³. На зацікавлення Сходом, не без деякої іронії, натякав у 1819 році відомий український письменник професор П. П. Гулак-Артемівський у своїй вступній лекції до курсу польської мови. Вказуючи на потребу вивчати цю мову в університеті, він зазначав, що «навіть вивчення деяких мертвих східних мов вважають за потрібне в деяких наших учбових закладах»⁴.

Харківський університет не припиняв вживати заходів, щоб запросити викладача на кафедру східних мов. Оскільки своїх спеціалістів ще не було, доводилось звертатись до іноземців. На жаль, обрані Вченою

¹ De la civilisation des Tatars-Nogais dans le midi de la Russie europeenne. Par de Gougeoff. Kharkoff, 1816. Див. А. С. Лебедев. Антон Антонович Дегуров. «Вестник Европы», 1876, № 3, стор. 135—176, також Ист.-фил. фак., стор. 246—251 (про дану працю стор. 249—250). Важливу характеристику А. А. Дегурова в двох етапах його діяльності дає згаданий вище польський історик Л. Яновський у своїй праці про Харківський університет на початку його існування (стор. 77—78). Взагалі праця Яновського, що ґрунтується на великій кількості матеріалів, дуже цінна для вивчення ранньої історії Харківського університету. Зокрема автор дає чимало поправок до Ист.-фил. фак. Див. оцінку ним цього видання на стор. 2—3 та стор. 3, прим. 1.

² Историко-статистические записки об Имп. Харьковском университете и его заведениях от основания Университета до 1859 г. Составлены К. Фойгтом, Х., 1859, стор. 134—135.

³ Ист.-фил. фак., стор. 50 та 52.

⁴ Речь в день открытия кафедры польского языка при имп. Харьковском университете. «Украинский вестник» 1919, февраль. Див. також: Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 75. Проте П. Гулак-Артемівський і сам цікавився Сходом. Йому належить стаття «О поэзии и красноречии на Востоке», — «Украинский вестник», 1824, № 5, та переклад з польської мови «Периоды или веки мира по счислению известнейших священных книг индийских», там же, 1819, апрель.

радою кандидати — німецький історик та іраніст Ф. Вількен і шведський арабіст Я. Бергген, якого запрошували аж двічі, не приїздили. Тим часом польський видатний арабіст, знавець близькосхідних мов та літератур Іосиф Юлій Сенковський, вихованець Віленського університету, який їздив з тим же Я. Берггеном до Сирії, а також видав у Варшаві збірку турецьких джерел з історії Польщі (важливу й для історії України)¹, не був запрошений і з 1822 р. псчав працювати у Петербурзькому університеті.

Утруднення у пошуках викладача-сходознавця зумовлювались не тільки недостатчею відповідних кандидатів. Головна причина полягала в тому, що досить ліберальна політика царського уряду в перші роки існування університету вже незабаром після 1812 р. ставала все більш реакційною. Запрошені раніше прогресивні професори звільнялись з університету. Наприклад, Йоган Шад у 1817 р. був не тільки звільнений з посади, а навіть висланий з Росії, звільнені були правознавець І. Ф. Тимковський (1816 р.), математик і фізик Т. Ф. Осиповський (1818 р.) та інші. Після повстання декабристів 1825 р. та польського повстання 1831 р. репресії посилювались ще більше. Через «відсутність» викладачів у Харківському університеті в той час було припинено читання 14 важливих предметів².

Нарешті, в 1829 р. кафедру східних мов зайняв видатний сходознавець, майбутній академік Російської академії наук Бернгард, потім Борис Андрійович Дорн (1805—1881). Він був вихованцем Лейпцигського університету і ще до свого переїзду на Україну написав ряд сходознавчих праць. Це були робота з ефіопської мови, переклади з перської мови, з Са'аді, праця про арабські куфічні написи на глобусі 1275 р. і, нарешті, переклад на англійську мову першої половини перської «Історії афганців», написаної на початку XVII віку Нійаметуллахом, придворним історіографом Великого Могола Джегангіра (1605—1628). Ця остання вийшла в Лондоні в той час, коли Б. Дорн був уже в Харкові. На її обгортці було відзначено, що перекладач «професор східної літератури російського університету в Харкові». Другий том цієї ж праці був підготований Б. Дорном уже в Харкові. Він вийшов у Лондоні 1836 р.³

Призначення Б. Дорна до Харкова відбулося 1(13) червня 1827 р., коли йому було лише 22 роки. Рекомендацію йому дав відомий арабіст Христіан Френ, який вже давно жив у Росії. Спочатку він не знав російської мови і читав свої лекції латинською. Однак, від'їжджаючи з Харкова в 1835 році, розмовляв по-російському уже цілком вільно. Особливо треба відзначити, що в перші ж роки свого перебування в Харкові Б. Дорн ознайомився із старослов'янською, а також з польською та чеською мовами настільки, що зміг покласти ці мови в основу своєї капітальної праці з порівняльного мовознавства.

Щодо східних мов, то в 1829—30 учбовому році він читав у Харківському університеті початкові курси арабської та перської мов. У 1830—31 році він провадив читання перських текстів по хрестоматії О. В. Болдирева, заняття з арабської граматики та «дослідження Корану» за ка-

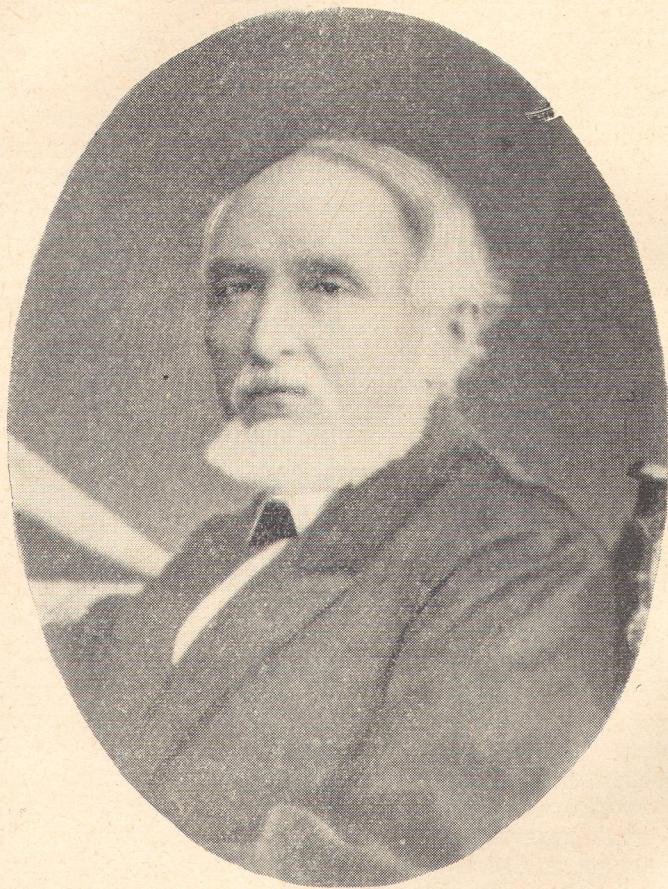
¹ Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez G. J. S. Sękowskiego. W Warszawie. T. I, 1824, т. II, 1825.

² Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Изд. Харьковского ун-та, 1955 (далі «ХГУ за 150 лет»), стор. 29, 30. Тодішні втрати Харківського університету у зв'язку з реакцією відзначає також Л. Яновський у згаданій праці (стор. 148—149).

³ History of the Afghans of Neamet Ullah translated from the Persian by B. Dorn, Professor of Oriental Literature in the Imperial Russian University of Kharkoff. London. Part I, 1829; part II, 1836.

занським виданням. Тоді ж він почав читати для бажаючих початковий курс санскриту. Далі, в 1831—32 році, Б. Дорн продовжував читання перської хрестоматії О. В. Болдирева, а також перейшов до його ж арабської хрестоматії (1824 р.), пізніше — знов-таки до Корану.

Заняття відбувалися по дві години на тиждень. До цього був доданий курс історії перської літератури — одна година на тиждень, а також ряд інших курсів східних мов — санскритської, старовірської та ефіопської. Ефіопська мова читалася в Росії вперше. Після лекцій у

Б. Дорн (у похилому віці).

Харківському університеті курс цієї мови був відновлений лише в ХХ віці, коли його почав викладати в Петербурзі Б. О. Тураєв¹. У 1832—33 учбовому році Б. Дорн вів заняття по перській хрестоматії О. В. Болдирева, викладав перську мову за власними записами, продовжував з студентами вивчення арабської граматики О. В. Болдирева (1827 р.) та читання його ж арабської хрестоматії. Курси інших східних мов, здається, в цьому році не були оголошені.

Переглядаючи цей реєстр, можна зробити висновок, що за кілька років у Б. Дорна все ж утворилась стала група слухачів, які вивчали в нього арабську та перську мови. Матеріали арабської хрестоматії О. Болдирева, що містять головним чином тексти художньої літератури,

¹ И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 75.

безперечно могли викликати у студентів зацікавлення цими заняттями, і вони охоче їх відвідували, незважаючи на певні організаційні труднощі. Слухачі були з різних курсів та факультетів. Отже, щоб не перешкоджати їм слухати інші предмети, Б. Дорн читав свої лекції з шостої години ранку. Лекції більш «рідкісних» східних мов, здається, не мали успіху¹.

Крім викладання східних мов, Б. Дорн читав у Харківському університеті англійську мову та до 1831 р. завідував нумізматичним кабінетом.

Колекція монет та медалей у Харківському університеті почала складатись, можна сказати, ще до його заснування. Зберігся запис її поповнень, починаючи від 1804 до 1825 р.² На жаль, у цьому реєстрі дуже часто відсутні відомості про те, які саме це були монети. Тому виділити з них східний матеріал майже неможливо. Все ж у 1827 р. Харківський університет уже мав у своєму мінцкабінеті, як його тоді назвали, 203 східні монети. До них незабаром була прилучена придбана в Москві приватна колекція 1075 східних монет (7 золотих, 956 срібних та 112 мідних). Отже, з деякими пізнішими поповненнями Харківський університет уже тоді мав понад 1300 східних монет. Склад їх охоплював досить повно основні мусульманські династії від Омейядів до Османських турків включно. Найбільше було, звичайно, монет Аббасидів, Саманідів та Золотої Орди. В меншій кількості були грузинські, вірменські, а також китайські (XII—XVIII вв.), японські («japanici» — 7 штук), цейлонські, яванські («батавські») та сіамські. Х. Френ у 1827 р. склав докладні каталоги обох цих колекцій³. З приїздом Б. Дорна ці колекції поповнювались далі. Так, у 1829 р. для мінцкабінету було придбано 8 золотих, 5 срібних перських монет та ін.⁴

Є деякі підстави гадати, що Б. Дорн привіз з Німеччини два старовинних турецьких дефтери XVI віку — реєстри румелійських санджаків, що зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки університету⁵.

З наукових праць Б. Дорна під час його перебування в Харківському університеті слід відзначити закінчення вищезгаданого перекладу «Історії афганців» Нійаметуллага. У Харкові ж він, як видно, продовжував роботу над дослідженням афганської мови, яке розпочав ще в Лондоні. За свідченням самого Б. Дорна, він, користуючись різними джерелами, склав собі словничок та граматику цієї мови. Одразу ж після переїзду до Петербурга в 1836 р. він зробив доповідь і надрукував

¹ Ист.-фил. фак., стор. 220.

² Відділ рукописів ЦНБ ХДУ, № С.VI/79: 1123 с., на 4 сторінках.

³ Каталог № 1, писаний рукою Х. Френа, німецькою мовою, у відділі рукописів ЦНБ ХДУ № 324/С[С.II/64]: Vollständiger und Genauer Katalog des Orientalischen Münzkabinettes des Dr. Sprewitz zu Moskau, verfertigt von Ch. M. Fraehn. St. Petersburg. 1827. Каталог № 2 містить копію попереднього, писану другою рукою, а також каталог Х. Френа першої колекції Харківського університету латинською мовою: Nummuli orientaliū, qui in Museo Universitatis Charkoviensis asservatur, Catalogus, auctore Ch. M. Fraen, 1827. Наприкінці обох каталогів подані записи про передачу цих колекцій від одного завідуючого до іншого, починаючи з передачі Б. Дорном професору Затяпинському у серпні 1831 р. й до середини XIX в. Про пізнішу долю цих каталогів див. далі.

⁴ Историко-статистические записки об Имп. Харьковском университете и его заведеніях от основанія университета до 1859 г. Составлены К. Фойтгом. Х., 1859, стор. 39, 41.

⁵ А. Ковалевский. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского государственного университета. «Библиография Востока», вып. 7 (1934), стор. 94, 105—106.

статтю з текстами та перекладами віршів популярного афганського народного поета XVII в. Абдурахмана¹.

Але головна праця Б. Дорна в Харкові все ж була присвячена порівняльному мовознавству. Наслідки своїх досліджень у цій галузі він виклав спочатку у промові на акті Харківського університету 30 серпня 1832 р. В 1833 р. вийшла у Харкові ж його книга «Про спорідненість мови слов'янської та санскритської². Ця капітальна робота передувала відомій «Порівняльній граматиці санскритської, zendської, грецької, латинської, литовської, готської та німецької мов» Франца Боппа. Крім того, Ф. Бопп не включив до своєї праці слов'янських мов, тоді як Б. Дорн саме їх і поклав в основу свого дослідження. Цікаво відзначити, що при цьому він користувався не тільки даними «старослов'янської» (старомакедонської) мови, але раз у раз звертався також до російської, польської та чеської мов, причому часто відзначав у них форми, які, на його думку, давніші, ніж у старописемній «слов'янській»³. Так само поряд з санскритською він інколи посилається на мову палі та на сучасну бенгальську.

Української мови Б. Дорн не знав, в усякому разі посилався тільки на російський матеріал. Все ж, оскільки він жив у Харкові і перебував в українській мовній стихії, то в наведених ним «російських» прикладах трапляються й деякі українські елементи. Наприклад: «кажу, казати — loqui», «важу, важити — aestimari», «пан—санскр. bhanuh — dominus, princeps» (це слово Б. Дорн відзначає як польське, але дає в списку російських слів), «ятровь, ятра — femina fratris mariti, Sanscr. jatri»⁴.

Професор П. Г. Ріттер, видатний санскритолог, що довгий час читав курс порівняльного мовознавства в Харківському університеті, дає високу оцінку роботі Б. Дорна. Він відзначає, що Б. Дорн у багатьох питаннях далеко випередив тодішню науку. Так, він виступав проти дуже поширеного в той час хибного погляду, ніби санскрит є «батько» всіх інших індоєвропейських мов. Він також дуже обережно ставився до самого методу порівнянь, підкреслюючи, що «два слова, взяті з двох мов, споріднених або зовсім чужих одна одній, можуть бути цілком тотожні за зовнішнім виглядом, не маючи ніякої внутрішньої спорідненості поміж себе»⁵.

Свою діяльність у Харківському університеті Б. Дорн закінчив тим, що в 1833 році виїхав у відрядження до Вільнюса, де разом з представником щойно заснованого Київського університету приймав учбові приладдя, а також нумізматичні колекції закритого царським урядом Вільнюського університету. Серед цих колекцій, переданих у той час Київському університету, було також чимало й східних монет⁶.

У 1836 році Б. Дорна призначили професором історії та географії Азії в Інституті східних мов при Міністерстві іноземних справ у Петербурзі. Однак до кінця свого життя він зберіг теплі спогади про свою роботу на посаді професора Харківського університету. З нагоди п'ятде-

¹ Proben aus dem Diwan des afghanischen Dichters Abdurrehman, 1836. «Bulletin scientifique publié par l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Petersbourg», v. I, 1836, стор. 54—55.

² De affinitate linguae slavicae et sanscritae exposuit J. Alb. Bernardus Dorn. Харьков, в университетской типографии, 1833.

³ Б. Дорн. Згадана праця, стор. IV—V.

⁴ Б. Дорн. Там же, стор. 135, 137, 151, 154.

⁵ Б. Дорн. Згадана праця, стор. 4. Див. статтю П. Г. Ріттера про Б. Дорна в Ист.-фил. фак., стор. 218—222.

⁶ Ueber einige aus dem Münzcabinette der ehemaligen Wilna'schen Universität an die St.-Wladimir-Universität zu Kiew übergegangenen morgenländischen Münzen. 1837. «Bulletin scientifique publié par l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Petersbourg», v. II, 1837, стор. 196.

сятиріччя від часу затвердження Б. Дорна на цій посаді, у 1877 р. в Лейпцигу був виданий список усіх його праць, які вийшли до того часу¹.

1835 рік в історії університетів Росії відзначений запровадженням нового реакційного статуту, який діяв до 1863 р. Це було завершенням попередньої реакційної політики в галузі вищої освіти. Петербурзький університет був розгромлений ще в 1825 р., Вільнюський — закритий у 1832 р., в Харківському, як уже було сказано, реакція далася взнаки ще в 1816—20 роках. Царським указом від 28 травня 1835 р. ради Київського та Харківського університетів були позбавлені своїх адміністративних прав. Статут 1835 р. формально зберігав за ними право обирати ректора, проректора та деканів, але фактично був запроваджений бюрократичний режим. В університеті запанувала офіційна, проголошена міністром народної освіти С. С. Уваровим ідеологія православ'я, самодержавства та «народності».

Після революційних подій 1848—1849 рр. на Заході царський уряд ще більше посилив реакцію. Указом 1849 р. міністр народної освіти повинний був подавати прізвища призначених ним ректорів на затвердження царя. Ректорів було заборонено самому викладати в університеті. Він мав займатися тільки адміністративними справами, тобто перетворювався на чиновника. В 1850 р. припинено було викладання філософії, і ректорат Харківського університету доводив до відома міністерства, що навчання в університеті провадиться «догматично» і в ньому не припускається нічого «довільного або мрійного»².

Проте всі ці заходи не могли задусити передову науку. В обставинах царської Росії діяли нові революційні сили. Їх представниками були В. Г. Белінський, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський та інші. Журнал «Современник» читали не тільки по великих містах, але й у далекій провінції. Туди ж долинали з Лондона та Женеви дзвін герценівського «Колокола». В революційній боротьбі проти кріпацтва, царизму та взагалі реакції на Україні видатну роль відігравали вогненні вірші Тараса Шевченка, який у своєму «Кавказі» (1845 р.) виступив проти колоніального поневолення також народів Сходу. Перед загрозою масового руху царський уряд змушений був піти на деякі поступки. І хоч уже через кілька років після «звільнення» селянства в 1861 р. він знов почав посилювати реакцію, однак у 1863 р. університети одержали новий «ліберальний» статут.

Новий статут давав значні права раді університету, розширював внутрішню автономію, хоча й зберігав контроль з боку уряду. Університети зміцнювалися матеріально, збільшувалася кількість кафедр, лабораторій та кабінетів. Але, з другого боку, було вжито рішучих заходів, щоб утримати під своєю владою студентів і не припустити поширення серед них революційних ідей. Уже з кінця 60-х років уряд починає всяко обмежувати права університетів, а пізніше, в 1884 р., знову запроваджує реакційний статут³.

Після того як Б. Дорн покинув Харківський університет, вивчення східних мов тут на деякий час занепало. Натомість, однак, ще за часів

¹ Dorn's Druckschriften zu seiner 50-jährigen Bestätigung als ordentl. Professor der morgenländischen Sprachen an der Kaiserl. Universität zu Charkov am 1/13 juni 1877. Leipzig.

² ХГУ за 150 лет, стор. 18—19, 29—31. Див. І. Д. Бойко. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1805—1916 рр.). У виданні: Короткі нариси з історії Харківського державного університету: 1805—СХХХV—1940. Харків, 1940 (далі — І. Бойко), стор. 5.

³ Про статут 1863 р. та тодішню політику царського уряду відносно університетів див. ХГУ за 150 лет, стор. 64—67; І. Бойко, стор. 10—11.

б. Дорна в університеті виникло вивчення культури та історії країн Сходу.

Відомий етнограф та мовознавець-славіст І. І. Срезневський (1812—1880), як відомо, вчився у Харківському університеті, а потім десять років (1837—1847) викладав у ньому. Він не був сходознавцем за фахом, але дослідження культури стародавніх слов'ян привело його до вивчення стародавнього Ірану та Індії. Отже, одночасно з виданням своєї «Запорожской старины» (Харків, 1833—1838) І. І. Срезневський у 1835 р. надрукував також працю «Загальні основи Зенд-Авести». У ній порівнювалися закони Ману та Заратустри й робилася спроба з'ясувати суспільні умови, в яких ці закони виникли¹. У 1839 р. вийшла з друку друга сходознавча праця І. І. Срезневського — «Порівняння релігії перської та єгипетської»². Все це в свою чергу було пов'язане з його пізнішою роботою «Святині й обряди поганського богослужіння стародавніх слов'ян за свідченнями тогочасними та за переказами», яка вийшла в Харкові 1846 року і в якій він використав також арабські історичні джерела — твори Ібн-Фадлана, ал-Масуді та інших авторів.

Докторська дисертація І. І. Срезневського на ту саму тему — «Дослідження про поганське богослужіння стародавніх слов'ян»³ — вийшла у Петербурзі 1847 року в той час, коли автор її ще був професором Харківського університету. У цій праці він дає ще докладніший аналіз арабських джерел, зокрема згйдом занедбаного дослідниками розділу ал-Масуді про слов'янські поганські храми⁴.

Видатним істориком у Харківському університеті був у той час професор Михайло Михайлович Лунін. Його слухачі та сучасники згадували про нього з захопленням.

М. М. Лунін походив з Естонії, народився 6 вересня 1807 року в Тарту⁵. Він закінчив філософський факультет Тартуського (Дерптського) університету в 1828 р., у тому ж університеті (а не при Академії наук, як пише В. П. Бузескул) він склав іспити до т. зв. Професорського інституту, закінчив його у 1832 р. й після захисту дисертації одержав ступінь доктора. Важливе значення для нього мало відрядження за кордон у 1833—1835 рр. Там, між іншим, він вивчав наукову спадщину Г. Гегеля під керівництвом одного з видатних попередників лівого гегельянства Ганса Ульріца та інших. Отже, за всіма даними його слід вважати одним з найбільш науково підготованих гегельянців серед істориків першої половини XIX віку в Росії. Розуміння елементів теорії класової боротьби, помічене В. П. Бузескулом, виявляється у М. Луніна ще в його працях тартуського періоду.

¹ Общие основания Зенд-Авесты. «Телескоп», М., 1835, ч. XXVIII, стор. 519—526 (Стаття, як свідчить автор, була написана в лютому 1833 р. в селі Варварівці на Дніпрі).

² Сближение религии персидской с египетской. ЖМНП, 1839, ч. XXII, стор. 189—206.

³ Исследования о языческом богослужении древних славян. «Финский вестник», 1847, т. XX, Материалы, стор. 1—36; т. XXI, Материалы, стор. 1—20; т. XXIII, стор. 1—40. Окремим відбитком робота вийшла у 1848 р.

⁴ И. Срезневский. Згадана праця в окремому відбитку, стор. 5, 7, 9, 37, 38, 43—44, 49, 65, 67, 84.

⁵ Про М. М. Луніна досить ґрунтовну працю написав професор Харківського університету акад. В. П. Бузескул — «Харьковский Грановский (профессор М. М. Лунин)». В кн.: «Исторические этюды», СПб. 1911. Також Ист. фил. фак., стор. 127.

За докладні відомості про молоді роки М. М. Луніна та роки його навчання складаю щирю подяку доцентів Тартуського університету Ю. К. Мадіссону, який спеціально займався цим питанням і дослідив архівні матеріали. На жаль, його дослідження на цю тему (естонською мовою) ще не надруковано. Воно має велике значення також для розуміння діяльності М. М. Луніна у Харкові. Тут наводяться лише короткі відомості з роботи Ю. К. Мадіссона.

У Харківському університеті М. Лунін почав викладати загальну історію у 1835 р.; спочатку займав посаду екстраординарного, а з 1839 р.—ординарного професора аж до своєї передчасної смерті в 1844 р. М. Лунін мав величезну ерудицію, сміливий і передовий спосіб думання. Читав він переважно стародавню та середньовічну історію і лише зрідка нову. Мав на увазі написати великий курс всесвітньої історії, але не встиг здійснити цей задум.

У Центральній науковій бібліотеці ХДУ збереглися важливі рукописні матеріали, що стосуються наукової та педагогічної діяльності М. М. Луніна, а саме: частина його праці «Стародавня історія», що містить розділи: 1) [Вступ] Г. Гердер, Поширення [географічне] людини; 2) Індія; 3) Історія Вавилону, Ассирії, Мідії; 4) Мерое та Єгипет; 5) Фінікія; 6) Персія; 7) Наслідки Троянської війни; 8) Греція [закінчується Пізістратом]. Усього — 348 сторінок (шифр № 396/с). Дуже цікаві зроблені учнями М. М. Луніна записи його лекцій: 1) Значення історії та її розподіл (№ 479/с); 2) Фінікія та Персія (№ 835/с); 3—6) Чотири записи лекцій з історії середніх віків в Європі (№№ 545/с, 403/с, 404/с, 1129/с) ¹.

Друкованих його творів відомо лише п'ять. З них два присвячені західному середньовіччю, один стосується античного світу, нарешті, дві праці, причому найбільш значні, висвітлюють історію Ірану, Індії та Китаю.

М. М. Лунін не був сходознавцем у повному значенні цього слова. Він не володів жодною із східних мов. І все ж таки його діяльність відіграла немалу роль у розвитку сходознавства в Харківському університеті. Це пояснюється великою ерудицією М. М. Луніна, широким підходом до історичних питань. Так, один з його колишніх слухачів М. де Пуле у своїх спогадах відзначає, що М. Луніну були «знайомі всі літератури — стародавня єврейська та азіатська» ². В. П. Бузескул ставить йому в заслугу «широкий кругогляд», який навіть у роботах, присвячених античній історії, давав вченому змогу пов'язувати викладання з історією країн Сходу ³.

Перша спеціально сходознавча праця М. М. Луніна називається «Індія. Погляд на життя індостанського народу» (1837 р.) ⁴. У ній автор охоплює значне коло питань — подає загальну географію Індостану, висвітлює політичну історію, суспільний лад, походження каст, літературу, міфологію та мову індійців. У роботі є деякі помилкові твердження, що залежать від різних обставин. Погляд М. Луніна, ніби буддизм «є найдавніша релігія первісного населення Індостану, що її початковий розвиток, мабуть, пов'язаний з південною частиною Індії та Цейлоном» ⁵, залежить від того, що за новітніх часів буддизм поширений саме на Цейлоні. З другого боку, відомо, що первісне, доарійське населення збереглося переважно на півдні Індії (хоч сингальська мова на Цейлоні все ж індоєвропейська). Під впливом брагманських теорій М. М. Лунін помилково твердив, ніби релігії в Індії розвивались від

¹ Запис № 1129 зроблений студентом В. Пашковим. В ЦНБ ХДУ зберігся також рукопис № 1647/с, що містить спогади того самого В. Пашкова про Харківський університет 40—60-х років з характеристиками І. І. Срезневського, М. М. Луніна, М. І. Костомарова тощо. Запис лекцій Луніна № 404/с, зроблений студентом В. Барішевим у 1844 р., у 1957 р., використав студент історичного факультету ХДУ В. Н. Туканьов для дипломної роботи «Професор Харківського університету М. М. Лунін».

² М. де Пуле. Харьковский университет и Ф. И. Коченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. «Вестник Европы», 1874, т. I, стор. 88.

³ В. П. Бузескул. Харьковский Грановский. ЖМНП, 1905, февраль, стор. 329, 339.

⁴ Індия. Взгляд на жизнь индостанского народа, ЖМНП, 1837, июль, стор. 1—86.

⁵ М. Лунин. Индия, стор. 15.

«вищої» форми до «нижчих»¹. Погляд, ніби каста утворилась внаслідок арійського завоювання², був тоді поширений у буржуазній науці, але в М. М. Луніна він не мав реакційного тлумачення. Твердження Луніна, що в Індії в IV в. до н. е. існував феодальний суспільний устрій, безумовно, хибне³. Однак те, що вчений вбачав феодалізм як суспільний лад не тільки в Європі, але і в Індії, свідчить, як для того часу, про незалежну й сміливу думку.

Ця думка яскраво виявляється в загальному змісті роботи М. М. Луніна про Індію. На відміну від сучасних йому вчених він приділяє більше уваги суспільному устрою індійців, перш за все «політичній історії Індії», а потім уже релігії та літературі. Вчений заперечує чистоту «арійської раси» в Індії. Він вбачає у змішуванні рас позитивний фактор історії — на його погляд, воно сприяє розвитку культури⁴. Він підкреслює з властивим йому риторичним пафосом негативне значення кастової системи та засуджує засилля жерців у Індії, тобто виступає саме проти того, що в багатьох західноєвропейських авторів було предметом особливого вихваляння.

«Необмежена влада брагманів, — пише він, — на протязі віків поволі встигла закувати свободу людського розуму в тісні залізні форми непорушності. Промайнули тисячі років, — і населення численних мільйонів, немов вражене небесним прокляттям, спочивало непритомним сном розумової паралізації, сліпе, мертво зняряддя хитрих жерців, терпляча іграшка марновірства, лінощів та розпусти. Важко повірити, що деякі відомі письменники наших та минулих часів думали знайти справжнє раювання народу в подібному згубному зневаженому стані індо-станського народу, де людство впало нижче звірини, тому що воно забуло своє вище призначення, зневажило своє найкраще добро, закопавши в землю талант, подарований йому долею»⁵. «Вища загальна ідея суспільства, — продовжує М. М. Лунін, — для індійця не існує, вона зникла у дрібнотному органічному животінні індійця, яке приковує його нерозлучно до ґрунту, подібно до рослини»⁶. «Індійці не мають хронології та історії в тому значенні, в якому ці науки вживаються у західних народів», «тут [в Індії] усе оповите непроглядним мороком релігійного міфу, все збільшене, спотворене брагманською вигадкою...»⁷.

У наведених словах викладені оригінальні думки М. Луніна, які показують, що в питанні про історичний розвиток Індії він не скрізь ішов за тодішніми західними авторитетами, але керувався прогресивними демократичними поглядами.

Друга робота Луніна з історії Сходу — «Погляд на історіографію найдавніших народів Сходу» (1842 р.)⁸ — містить спочатку загальну характеристику східної історіографії, а далі її автор розглядає історичні твори Китаю, Індії та Ірану в тісному зв'язку з історією і особливостями місцевих народів. Робота ця через свій характер багата на фактичний матеріал. Головним джерелом для М. Луніна були праці англійських істориків та англійські переклади східних середньовічних джерел. Однак автор не перетворюється на компілятора, а раз у раз висуває і власні погляди. Так, він не погоджується з Річардсоном у тому,

¹ М. Лунін. Индия, стор. 21.

² Там же, стор. 23, 25.

³ Там же, стор. 46.

⁴ Там же, стор. 11.

⁵ Там же, стор. 45.

⁶ Там же, стор. 50.

⁷ Там же, стор. 74, 75.

⁸ М. Лунін. Взгляд на историографию древнейших народов Востока, ж. «Москвитинин», 1842, ч. IV, № 8, стор. 284—323; ч. V, № 9, стор. 104—147. (Написано в серпні 1839 р.).

що «зендська мова» є «вигадкою іранських дестурів пізніх часів»¹. Він вважає мову Зенда прамовою пеглевійської та фарсі². М. Лунін також робить спробу дати характеристику зороастризму, з'ясувати склад та джерела Шаг-Наме тощо. Все це, як і його робота про Індію, — свідчення великої ерудиції та широти інтересів ученого.

Рукописна спадщина М. Луніна, його лекції, записані учнями, а також уся наукова й педагогічна діяльність ще чекають свого дослідника.

Наступником М. М. Луніна в Харківському університеті був проф. Олександр Петрович Рославський-Петровський. Він народився 1816 р. в селі Слабині на Чернігівщині, 1834 р. закінчив Ніжинський ліцей, де вчився разом з Євгеном Гребінкою і спочатку сам захоплювався поезією. У Харківському університеті він учився з 1834 по 1837 рік. Одразу ж по закінченні почав викладати в університеті статистику, а після смерті М. М. Луніна (1844 р.) узяв на себе читання його курсу всесвітньої історії. Помер він у 1870 році.

О. Рославський-Петровський за своїм основним фахом був статистиком і написав у цій галузі ряд важливих праць³. Статистичний метод до деякої міри вплинув і на його історичні праці. Проте в його роботах з загальної історії відчувається деяка двоїстість. З одного боку, він розвивав прогресивні ідеї Луніна, з другого, — на ньому вже позначився початок занепаду тодішньої буржуазної науки. В своїй історико-філософській роботі 1865 р. «Вступ до курсу історії цивілізацій» він виступає проти поглядів вульгарних матеріалістів Л. Бюхнера, Я. Молешотта й К. Фогта⁴. В роботі 1851—1852 рр. «Огляд історії стародавнього світу» він навіть відмовляється від поділу історії на стародавню і середньовічну і пропонує ділити її на «історію до Христа» й «після Христа»⁵. Ця суперечливість відбилась також і в його працях з історії країн Сходу.

Увагу до Сходу О. Рославський-Петровський виявляє уже в загальних історичних курсах. Хоч у той час викладання історії стародавнього Сходу обмежувалось близьким Сходом, учений досліджував також історію Індії. Згадана вище його праця «Огляд історії стародавнього світу» 1851—1852 рр. становила собою докладний конспект лекцій, який мав на меті полегшити слухачам підготовку до екзаменів, а також «задовольнити цікавість аматорів історії, особливо викладачів гімназій». Автор підкреслював, що особливу увагу він приділяє внутрішній історії. Першим випуском була «Історія азійських та африканських народів». Після загального вступу на першому місці стояла історія Індії, а за нею — Єгипту, Вавилону, Ассирії і т. д. Виклад історії кожного з цих народів, отже, й Індії, побудовано приблизно за одним планом: огляд джерел з короткими критичними зауваженнями, нарис загальної політичної історії, а потім, як правило, більш докладно — внутрішньої⁶.

Велика праця О. Рославського-Петровського з історії Сходу називається «Підручник до історії головних народів стародавнього Сходу та

¹ М. Лунін. Згаданий твір, «Москвитянин», 1842, ч. V, стор. 126.

² Там же, стор. 128.

³ Наприклад: Лекции по статистике, X., 1841 (1856 р. вийшло третє видання); Опыт сравнения народонаселения в России и некоторых других европейских государствах. X., 1845 (докторська дисертація); Обзорение торговли на харьковских ярмарках. «Харьковские ведомости», 1846 та чимало інших.

⁴ Введение в курс истории цивилизации, X., 1865, стор. 7—9.

⁵ Обзорение истории древнего мира, вып. I, X., 1851—1852, стор. 31, 32.

⁶ Крім цього друкованого огляду, в рукописному відділі ЦНБ ХДУ збереглися два рукописних записи О. Рославського-Петровського: 1) Стародавня історія. Єгипет у 650—525 роках (№ 838/с) та 2) Нова історія від Італійських війн до Тридцятирічної війни (№ 839/с). У той час «Нову історію» починали з 1492 р.

їхніх цивілізацій», у трьох випусках, присвячених історії Єгипту, Халдеї та Індії¹. Тут так само спочатку йде огляд джерел, далі політичної історії і, нарешті, внутрішньої історії даної країни.

Історію стародавньої Індії О. Рославський-Петровський читав також як окремий курс, що вийшов друком під назвою «Нариси стародавньої Індії»². Проте в цьому виданні вміщена лише частина курсу, що стосується побутової та внутрішньої історії Індії, яку лектор вважав за найбільш цікаву.

О. Рославський-Петровський, будучи студентом, слухав лекції М. М. Луніна, а потім, коли став професором, виступав як його учень і продовжувач. Щодо історії Сходу, то тут можна вбачати утворення певної історичної школи. Це стосується, наприклад, вивчення історії Індії.

О. Рославський-Петровський приймає ідею Луніна про змішування рас як джерела «самостійної і високої культури», про те, що індійські арійці не були чистою расою, про гніт брагманів, поділяє його загальний погляд на індійське суспільство. Разом з тим він іде далі М. Луніна, вірніше змальовує історію буддизму в Індії, дає огляд головних праць з історії Індії, використовує значно більший конкретний матеріал, докладніше пише про «громадський та приватний побут індійців». Він іде далі М. М. Луніна і в галузі методології, відмовляється наслідувати школу «живописців-істориків», яка виникла під впливом романів Вальтера-Скотта і до якої належав Лунін (хоч і не поділяв її крайностей)³.

О. Рославський-Петровський обстоював «прагматичний» метод в історії⁴, вважаючи, що «життя є боротьба... і що ця відкрита Ч. Дарвіном істина не є невідома також історикам»⁵. Крім того, він вважав, що «економічні відносини народів повинні зайняти місце в нашому курсі незалежно від того, що вони були справжньою причиною, якщо не всіх, як твердить Прудон, то принаймні дуже багатьох зовнішніх війн та внутрішніх чвар», і що вони «переважно обумовлюють колонізацію стародавнього й нового світу»⁶.

Аналізуючи економічні відносини так, як він собі їх уявляв, О. Рославський-Петровський підкреслює «розкіш небагатьох імператорів, султанів, набобів та раджив» в Індії і «гнітючу бідність нижчих класів Індостану, що перед нею бліднуть сцени пауперизму, взяті з сучасного побуту Західної Європи»⁷.

О. Рославський-Петровський вимагав від історика не обмежуватись тільки масою фактів, але також «шукати систему, яка б їх об'єднала й з'ясувала»⁸; він вважає, що історик не повинен писати як байдужий глядач, а мусить виступати проти «історичного й соціального фаталізму», який робить безсилою волю людини⁹.

Нарешті, йдучи за М. М. Луніним, вчений докладно й чітко формулює свої погляди на історію народів Сходу та методи її вивчення. Ми

¹ Руководство к истории главных народов древнего Востока и их цивилизаций. Вып. I, Египет. Х., 1865; вып. II, Халдея. Х., 1868; Индия. Х., 1870—1871.

² Очерки древней Индии. Из лекций. Х., 1871.

³ Див. актову промову М. Луніна «О влиянии Вальтера Скотта на новейшие изыскания по части средней истории». Сб. речей, произнесенных в торжественном собрании Имп. Харьковского университета 30 августа 1836 г., Х., 1836.

⁴ Об истинном значении прагматической истории и соответственно тому способе ее обработки. Х., 1839. (Магістерська дисертація).

⁵ Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций, Х., 1870, стор. 18.

⁶ Там же, стор. 15.

⁷ Там же, стор. 25.

⁸ Обозрение истории древнего мира, вып. I, Х., 1851—1852, стор. 9.

⁹ Введение в курс истории главных народов древнего мира и их цивилизаций, Х., 1870, стор. 2.

бачимо, що він включив до «класичного Сходу» також Індію і навіть ставив її на першому місці. Він так само гостро критикував тих західних авторів, які виправдовували кастову систему, захищали деякі давні індійські звичаї (наприклад, спалення вдів), силкувалися за всяку ціну порівнювати і знаходити щось спільне в історії Індії та Єгипту й писали про Індію тільки на підставі творів класичних письменників, ігноруючи місцеві джерела, хоч деякі з них уже були видані¹.

Разом з тим, ідучи за Г. Гегелем, О. Рославський-Петровський не міг звільнитися від ряду поширених у той час хибних поглядів на народи Сходу, на їхню історію та суспільний лад. Так, він твердив, що «Греція, яка займає на ландкартах ледь помітне місце, незважаючи на швидкоплинність її існування порівняно з Китаєм та Єгиптом, далеко важливіша для людства, ніж усі цивілізації Сходу, взяті в цілому, за винятком єврейської»². Однак на практиці він дотримувався першого із згаданих поглядів на історію східних народів і про Індію, Єгипет, Іран писав як про великі й висококультурні країни. Таким чином він гідно продовжував прогресивні лунінські традиції.

Учнем О. Рославського-Петровського був професор Михайло Назарович Петров, який також належить до згаданої харківської історичної школи XIX ст. За походженням мордвин з Оренбурзької губернії, Бугурусланської округи, він народився у Вільнюсі 1826 р., вступив до Харківського університету в 1844 р. Після захисту в 1850 р. магістерської дисертації був залишений ад'юнктом при О. П. Рославському-Петровському. Пізніше він займав кафедру загальної історії (до 1886 р.). Помер у 1887 році³.

Теми з історії Сходу розробляються в «Нарисах всесвітньої історії» М. Н. Петрова, які вийшли вперше у 1868 р., потім другим виданням 1882 року⁴. Тут вміщена стаття про Мухаммеда та походження ісламу, яка відбивала його лекції на цю тему. За оцінкою акад. І. Ю. Крачковського, дана робота стояла цілком на рівні передової науки того часу. Петров користувався біографіями В. Мюра (W. Muir, — 1858—1861) та А. Шпренгера (1861—1865), які саме перед тим вийшли з друку. Він ставив собі завдання «з'ясувати, по змозі, особу східного пророка, процес його творчості й особливо характер його візіонерства». Виступ М. Н. Петрова на цю тему мав важливе значення, в протидію творам тодішньої так званої «казанської школи» з її місіонерськими тенденціями, які не мали нічого спільного з наукою⁵. Більше того, його праця становить собою майстерну історичну характеристику, яка відзначається своєю художньою влучністю, пластичністю та виразністю мови⁶. М. Н. Петров повстає тут проти теорії «питомої здібності семітичної раси до монотеїзму, яка залежить чи не від будови її черепа», і робить спробу пояснити виникнення ідей ісламу географічним оточенням та побутом арабів-кочівників. Пояснення це в цілому не досить ґрунтовне, але деякі деталі заслуговують на увагу. Так, Петров обумовлює уявлен-

¹ Очерки древней Индии, Х., 1871, стор. 6.

² Введение в курс истории цивилизаций, Х., 1865, стор. 41.

³ Про М. Н. Петрова див. ст. В. П. Бузескула. Ист.-фил. фак. Биографический словарь профессоров и преподавателей, стор. 277—281. Там же й інша бібліографія.

⁴ Очерки из всеобщей истории. Х., 1868. Из всемирной истории. Изд. 2-е, Х., 1882 (Після смерті автора вийшло ще два видання).

⁵ Акад. Ю. И. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, стор. 155.

⁶ В. П. Бузескул. М. Н. Петров. ЖМНП, 1887, ч. III, стор. 45.

ня арабів про те, що джінни часто не підкоряються Аллагові тим, що окремі члени племені також не підлягають наказам своїх шейхів¹.

Вихованцем Харківського університету, сучасником і наступником М. Н. Петрова був «історик-оповідач» проф. В. К. Надлер (1840—1894). Йому належить дуже цікава праця «Культурне життя арабів за перших віків гіджри (622—1100) та його виявлення в поезії і мистецтві» (1869 р.)². Автор користувався відомими, але новими в той час працями Дозі (1861) та Шакка (1865), причому давав велику кількість перекладів. Акад. І. Ю. Крачковський дає цій праці таку оцінку: «Зовсім незадовільна з філологічного погляду (особливо щодо передачі імен та транскрипцій), вона надолужує ці хиби широтою історичного підходу й особливо жвавим викладом. Присвячена в значній мірі арабській Іспанії, вона до останнього часу залишалась корисною «книгою для читання» в цій галузі»³.

В. Надлеру належать також деякі пов'язані з історією Туреччини праці, присвячені історії балканських слов'ян. Так, в 1862 р. він захистив дисертацію на ступінь кандидата (по-теперішньому — дипломну роботу) на тему «Сербський народ та його доля під владою турків до початку національного руху в перших роках XIX віку»⁴. Йому ж належить стаття «Османські турки та балканські слов'яни в другій половині XIV віку»⁵. Відома і його полеміка з проф. М. С. Дріновим на сторінках газети «Южный край» щодо так званого «східного питання».

В. Надлер читав також пов'язані з історією Сходу спецкурси, а саме: у 1871—1872 учбовому році — курс «Історія ісламського світу до хрестових походів та епоха хрестових походів» і в 1877—1878 році — «Історію ісламського Сходу та Візантії»⁶.

До числа харківських учених, інтереси яких були близькі до сходознавства, слід віднести й болгарського історика славіста М. С. Дрінова (1838—1906), який був професором Харківського університету з деякою перервою від 1873 р. до своєї смерті. Праці М. С. Дрінова про часи турецького панування в Болгарії стосуються також історії Туреччини. Сходознавчий характер мають і його роботи, присвячені формуванню слов'янського народу болгар та зв'язкам останнього з протоболгарами. Сюди належать «Погляд на походження болгарського народу та початок болгарської історії» (1869 р.) і «Чи ми гунни?» (1872 р.)⁷. Остання стаття спрямована проти теорії Г. Крьстьовича⁸. Обидві праці написані, правда, ще до переїзду М. С. Дрінова до Харкова, але вони позначилися і на пізніших його роботах. Питань поточної політики на Близькому

¹ Из всемирной истории. Очерки проф. М. Н. Петрова, изд. 2-е, X., 1882, стор. 103.

² Культурная жизнь арабов в первые века геджры (622—1100) и ее выражение в поэзии и искусстве, X., 1869.

³ Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, М.—Л., 1950, стор. 155.

⁴ Ист.-фил. фак., Биографический словарь..., стор. 282.

⁵ Османские турки и балканские славяне во второй половине XIX века. «Северная звезда», 1877, № 17, 19, 22—24.

⁶ Ист.-фил. фак., Биографический словарь..., стор. 284.

⁷ Поглед върх произхожданието на български народ и началото на българската история. В Виена. 1869; Хунни ли сме? «Периодическо списание», Браила, 1872, кн. V—VI, стор. 210—244.

⁸ История българска, съчинена от Гавриила Крьстьовича, ч. I, Цариград, 1871.

Сході стосується також згадана вища полеміка М. С. Дрінова з В. К. Надлером¹.

Гадаю, що М. С. Дріновим була привезена зі Східної Румелії й передана до Фундаментальної бібліотеки Харківського університету серія турецьких та почасти арабських рукописів². Можливо, що він придбав їх під час свого перебування в Болгарії в 1877—1879 рр. при Російському цивільному управлінні.

У зв'язку зі сходознавчими інтересами професорів університету стояли й деякі теми праць, які давалися студентам. Так, у 1876 р. студенти Лебедев та Будяскул написали «Нарис релігійного та суспільного навчання брамінів», а студент Тарановський, за власним своїм вибором, — твір «Про походження мусульманської релігії»³.

Особливий інтерес для висвітлення історії України мають праці М. М. Плохинського, який, закінчивши Харківський університет у 1888 р. зі ступенем кандидата наук (теперішній диплом з відзнакою), потім довгі роки працював у Харківському історичному архіві⁴. Я маю на увазі його дослідження про поселенців східного походження на Україні. Сюди належить робота «Поселення грузинів на Україні в XVIII віці», (1893 р.)⁵. На підставі архівних документів автор розповідає про переселення до Росії у XVIII ст. грузинів, з яких за часів Анни Іоаннівни була утворена спеціальна гусарська рота (причому вони були наділені землею саме в межах України). Крім того, М. Плохинський вказує на можливість переселення грузинів на Україну також з тодішніх турецьких володінь. Маєтки грузинів були розсіяні в Полтавському, Миргородському, Лубенському та Прилуцькому полках. Російський уряд кілька разів обговорював питання про переселення грузинів до Оренбурзьких степів або до Росії, але вони таки залишились на Україні. В роботі є чимало фактичного, зокрема цифрового, матеріалу та бібліографія до питання. Додано тексти історичних документів.

Такого ж характеру праця М. Плохинського «Про циган на Гетьманщині та в Слобідській Україні» (1890 р.)⁶. Тут так само на архівних матеріалах показано юридичне становище циган, класове розшарування серед них, відносини з українським населенням тощо.

До східного населення на Україні належали з певного погляду і греки, яким присвячена робота того ж М. Плохинського «Про ніжинське грецьке братство» (1893 р.)⁷.

Харківські історики XIX в., що займалися історією країн Сходу, зокрема Індії, не знали східних мов і користувались перекладами. Тим часом поряд з ними в Харківському університеті саме переживає блискучий розквіт вивчення санскриту.

За статутом 1835 р. був утворений філософський факультет, причому філологічні науки входили до його першого відділу. На цьому відділі

¹ Див. дві статті М. Дрінова в харківській газеті «Южный край» за 1881 рік: «Несколько заметок по поводу статьи профессора Надлера о последней фазе восточного вопроса» (№ 84) та «Ответ на ответ проф. Надлера» (№ 106).

Про перебування Дрінова в Харкові див. ст.: І. С. Ільчук. Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873—1906). «Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР», М., вып. 21, 1957, стор. 23—36.

² А. П. Ковалевский. Описание восточных рукописей Центральной библиотеки Харьковского университета. «Библиография Востока», вып. 7, 1934, стор. 93—115.

³ «Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений». Университеты. Данные о Харьковском университете за 1876 год. ЖМНП, 1877, ноябрь (часть СХСIV), стор. 25.

⁴ Ист.-фил. фак., стор. 127.

⁵ Поселение грузин в Малороссии в XVIII веке (по архивным документам). Х., 1893. Також: «Сб. Харьковского историко-филолог. об-ва», V (1893), стор. 1—22.

⁶ О цыганах на Гетьманщине и в Слободской Украине. Х., 1890.

⁷ О нежинском греческом братстве. «Сб. Историко-филолог. об-ва», VIII (1896), стор. 5. О торговле нежинских греков в XVIII веке. Там же, стор. 9.

була кафедра східної філології («словесности») з поділом на два відділи («разряды»): а) мови арабська, турецька та перська; б) монгольська й татарська мови. Однак саме на той час Б. Дорн залишив Харків, а для запрошення нових спеціалістів не було вжито жодних заходів. Формально кафедра східної філології існувала до 1855 р., коли була скасована.

Здавалось, що для розвитку східного мовознавства в університеті всі перспективи були втрачені. Однак його відродження пов'язується з

В. Шерцль професор. Харківського університету.

тією галуззю науки, яку заснував у нас Б. Дорн. Саме в 1850 р. в Харківському університеті був створений історико-філологічний факультет. 1859 року проф. О. Рославський-Петровський запропонував ввести на ньому курс порівняльного мовознавства. Нарешті, з запровадженням нового ліберального статуту 1863 р. серед одинадцяти кафедр згаданого факультету опинилась кафедра порівняльної граматики індоєвропейських мов. Тим самим вивчення санскриту ставало обов'язковим. У 1864 р. Вчена рада Харківського університету, між іншим, надала ступінь доктора наук відомому санскритологу, іраністу та гебраїсту К. А. Косовичу¹.

¹ Цей факт став причиною непорозуміння, ніби Кастан Андрійович Косович (1815—1883) був професором Харківського університету («ХГУ за 150 лет», стор. 93). Насправді він працював у Петербурзькому університеті і певний час — у Київському.